

KAKO JE POČETAK ZAPRAVO BIO SAMO NASTAVAK...¹

Zlatko Kramarić

Tantum scimus, quantam memoriaa tenemus.

Znamo (samo) ono što držimo u pamćenju.

I. Kant

Poslje čitanja romana *Nadohvat*² prva nam je asocijacija bila da je velika šteta što jedan ovakav roman nije bio napisan u periodu između 1945. i 1990. godine.³ Naravno, to još uvijek ne znači da je kojim (sretnim) slučajem i bio napisan da bismo uspjeli izbjeći sve one tragedije koje su nam se u 90-im godinama prošloga stoljeća dogodile. Konačno, i te tragedije bile su samo nastavak nekih ranijih tragedija, koje očito, u međuvremenu, nismo na adekvatan način preradili, pa smo opet, na najgori mogući način, morali svjedočiti "povratku nekih starih ratnika", koji su pokušali namiriti neke "stare historijske dugove".⁴ Tema "povratka ratnika" pripada književnom imaginariju koji M. Czerwinski, poljski kroatist, vezuje uglavnom uz srpsku književnost.⁵

Usprkos tome što su nas događaji iz 90-ih godina demantirali mi smo i dalje uvjereni da ne bi trebalo samo tako odustati od prakticiranja "pedagoškog optimizma", pa i dalje tvrdoglavo ustrajavamo na stavu da bi naš svijet sigurno bio puno bolji samo kada bismo se na pravi, što će reći, iskreni način suočili sa svim onim negativnim epizodama iz naše nedavne prošlosti. Spram zla se svatko od nas mora, i kao pojedinac, i kao kolektiv, odrediti! Ali, oči-

to da je puno jednostavnije živjeti tako što će se sve te traumatične epizode naše povijesti sustavno potiskivati tako da što prije padnu u duboki zaborav.⁶ Nažalost, nismo u stanju, ni sebi, ali ni drugima, priznati da su u našim prošlostima prisutna i ona ponašanja koja su bila suprotna i Božjim i ljudskim zakonima. Stoga je posvema razumljivo što smo i kao kolektiv skloni stalnom i upornom ponavljanju svih ranije učinjenih pogrešaka. Tko iz svoje prošlosti ništa ne nauči mora tu prošlost ponavljati!

A, takva papagajska vrsta ponavljanja prošlosti pojavljuje se ili kao tragedija ili kao farsa. I bez obzira što nam je ova životna "mudrost" poznata mi se i dalje nadamo da nam se u budućnosti onaj najgori mogući scenario ipak neće dogoditi. Nadamo se da nećemo biti kažnjeni što izbjegavamo suočiti se i s onom mračnom stranom naše prošlosti. A, kada se zlo ipak dogodi, onda smo strašno razočarani što su se naše projekcije pokazale pogrešnim, pa umjesto da jednom zauvijek shvatimo da je suočavanje sa zlom historijska nužnost, bez koje nema obećavajuće budućnosti, mi i dalje ne odustajemo od starih, pogrešnih praksi, koje se svode na jednostavnu kognitivnu operaciju: sve naše propuste, svu našu odgovornost jednostavno transferiramo prema onim "drugima"! I spremni smo učiniti sve kako bismo dokazali da su ti "drugi" odgovorni što smo u većini iznimnih historijskih trenutaka bili na "krivoj strani povijesti"! I, tako, umjesto, iskrenog i bolnog suočavanja sa svim epizodama naše prošlosti, mi uporno i tvrdoglavo bismo potiskivanje svih onih loših sjećanja.

Pri tome, zaboravljamo da je i sam postupak "potiskivanja" jednako bolan, jednako traumatičan! Na ovim prostorima nitko ne smatra da bi se o ideji katarze uopće trebalo ozbiljnije razmišljati, a još manje prakticirati. Stoga i nije neobično što se nikako ne uspijevamo osloboditi svih tih loših emocija, koje bitno određuju naše ponašanje, djelovanje, razmišljanje. Upravo su te emocije glavni krivac što donosimo pogrešne odluke. Roman *Nadohvat* pisan je u dobroj namjeri da se neke od tih bolnih "praznina" u našim životima, koje nisu i nikada ne mogu ni biti dio "velike povijesti, donekle ispune. Nažalost, ni poslije toliko željenih demokratskih promjena 90-ih godina prošloga stoljeća od te "loše" prakse nije se odustalo, pa se 'historija' i dalje koristi isključivo u manipulativne svrhe. No, pri tome se, olako ispušta iz vida da se i ti manipulatori/institucionalne elite mogu pretvoriti u žrtve vlastitih iluzija.

Upravo su te "žrtve vlastitih iluzija" postali glavni junaci i najnovije hrvatske književne produkcije. Riječ je o književnicima, koji su prihvatili istu onu shemu na kojoj se temeljilo i zajedničko pamćenje "narodnooslobodilačke borbe", kao osnovnom narativu stvaranja posleratne Jugoslavije (...) krećući se ekstremno zaoštrenom podelom između "narodnog otpora fašizmu" i "kolaboracionizma" svih vrsta." ⁷ Stoga djelomice i razumijemo ona razmišljanja koja smatraju da i hrvatska kultura pripada onim kulturama, koje se nepotrebno vrte oko uvijek istih ideoloških tema, naših vječnih prijevora, koji su dodatno usložnjeni, jer je "hrvatska nacionalistička ideologija pri tom (...) izgradila komplicirani samoviktimizirajući narativ o perpetuiranoj žrtvi, narativ koji kompliciranom operacijom ideološke samoposluge uključuje Zrinske i Frankopane, Jelačića, braću Radić, Stepinca, Hebranga i branitelje iz '91." ⁸ Ta nacionalistička konstrukcija povijesti ima sve što joj treba za etabliranje. Ima knjige, ima profesionalne historiografe, ima sate dokumentaraca HTV-a, ima školske udžbenike, čak i cijeli jedan institut specijaliziran za njeno kodificiranje. Samo jednu stvar nema: nema, (...) ozbiljan povijesni roman".⁹

Ova razmišljanja nisu ništa drugo nego kritička varijacija poznatog Hegelovog stava da su narodi bez države narodi bez povijesti. Jer, prema mišljenju ovog njemačkog filozofa, tek se u državi ozakonjuje običajnost i specifičnost nekog naroda, njegova sloboda, njegov duh i njegova volja. Samo ako postoji država, narod može stupiti na pozornicu opće povijesti i napretka čovječanstva. Ako je tome tako, onda je Hrvatska tek nedavno (ponovno) postala dio svjetske povijesti. Ako je tome tako, tek odnedavno možemo brojati i godine, i rođendane..., jer prema Hegelovom mišljenju "država svoju objektivnost stječe tuđim priznanjem". Takvom jednom "priznanju" svjedočili smo u 90-im godinama prošloga stoljeća: drugi su, konačno, priznali i postojanje hrvatske države!¹⁰ Doduše, to nikako ne znači da se tek od tih godina može govoriti o povijesti hrvatske nacije: diskontinuitet u pogledu hrvatske državnosti nikako ne znači i diskontinuitet hrvatske povijesti/književnosti. I upravo će ova činjenica uspostave hrvatske države demonstrirati svu kompleksnost (bogatstvo) hrvatske povijesti, postojanja različitih i međusobno suprotstavljenih tradicija. Neke od njih, u novim društveno-historijskim okolnostima, iznova će postati aktualne, a samim time i djelotvornije od nekih drugih. "Autentično kulturno pamćenje – a, autentično je kada se ostvaruje u praksi javne komunikacije – može naknadno proizvesti davno izgubljeno historijsko isku-

stvo, iskustvo imanentne nestabilnosti historije, to jest historije kao mjesta mjenjaanja prakse, između inih", tvrdi C. Skribner.¹¹ Riječ je o potencijalu da se bude drugačiji, potencijalu koji u realnosti više naprosto ne postoji, a može se reaktivirati samo retroutopijski – na primjer, u obliku kulturnog pamćenja. Kulturno pamćenje može se dakle shvatiti kao instrument retroutopije. To implicira i da se značaj tog kulturnog pamćenja, a prije svega njegova društvena funkcija, može objasniti tek iz retroutopijske logike.

Upravo se u pojmu kulturnog pamćenja formira onaj retropogled koji obećava da će postojeću stvarnost (bitno različitu od one prethodne – op. Z.K.) utopijski nadopuniti (sadržajima nekih davnih tradicija koje iznova postaju aktualne, jer možda nude prihvatljivije odgovore na trenutne društvene izazove – op. Z.K.) i tako iznova raskriliti sada zatvoren horizont historijski mogućeg. To se najbolje vidi u formi koju poprima retroutopijski karakter kulturnog, to jest kolektivnog pamćenja u takozvanim alternativnim pripovijetkama svijeta, nekoj vrsti "historijskog fictiona", gde se historija predočava iz perspektive "šta bi bilo da je...". Dakle, šta bi bilo da je Napoleon pobijedio na Waterloo, da je Lenjin ubijen prije Oktobarske revolucije, da je nacistička Njemačka otkrila atomsku bombu prije kraja rata (treba reći da je ovaj posljednji "historijski fiction" o fatalnom kašnjenju Njemačke da na vrijeme napravi atomsku bombu uvelike odredio i neke od najčešćih hrvatskih "historijskih fikcija", jer da se tako nešto kojim "sretnim" slučajem dogodilo, onda bi valjda i Hrvatska bila na "pravoj strani historije", a onda bi i smjer njene novije povijesti bio bitno drukčiji, povoljniji za "našu stvar"¹²... - op. Z.K.)?

U svojoj trivialnosti, ta forma retroutopijskog mišljenja objašnjava zašto institucije kulturnog pamćenja, to jest kolektivnog sećanja, koje bi valjalo uzeti za ozbiljno – na primjer, historijski muzeji – danas bujaju"¹³ Stoga su u pravu oni koji kažu da su muzeji¹⁴ mjesta traganja za identitetom, bio on skriven ili poznat, predstavlja promjenjivu i oblikovanju podložnu kategoriju. Naravno, nacionalna država sa svim raspoloživim silama nastoji ga učiniti fiksnim, nepromjenjivim... Kada je u pitanju "hrvatski slučaj", onda možemo reći da su povijesnu prijelomnicu s početka devedesetih godina 20. stoljeća obilježila tri osnovne povijesne silnice: promjena društvenog sustava (uvođenje političkog pluralizma, koji se očitovao u odustajanju od jugoslavenskog komunističkog jednopartijskog sustava i prihvatanju zapadnog modela liberalne demokracije),¹⁵ stjecanje samostalne i međunarodno priznate države

i sukobi vezani uz raspad Jugoslavije, posebice ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.¹⁶

Doduše, kod Jurice Pavičića ostaje nejasno zašto on taj "griješ" nepostojanja jednog takvoga romana vidi isključivo kao problem hrvatske književnosti u posljednjih trideset godina, a ne i one književnosti koja je nastajala u periodu između 1945. i 1990. godine. Želimo vjerovati da je i ta književnost bila jednako toliko hrvatska kao i ova u posljednjih trideset godina!? Ako tako postavimo problem, onda je legitimno postaviti pitanje: a zašto jedan takav roman nije napisao Miroslav Krleža, koji je neprijeporno predstavljao autoritet u hrvatskoj/jugoslavenskoj književnosti? Tim više, što je riječ o piscu, koji je već u jesen 1945. godine, u prvome broju *Republike*, časopisa za književnost i društvena pitanja, vrlo jasno definirao "svetu obvezu" nove, postratne hrvatske književnosti: sve ono što smo tijekom Drugog svjetskog rata doživjeli i preživjeli neće imati smisla ako to ne dobije svoju adekvatnu literarnu formu. No i on je, iz nekih razloga, bježao od aktualizacije upravo tih bolnih tema Drugog svjetskog rata. Očito da je i njemu bilo puno jednostavnije poslije završetka toga rata pisati o "pijanoj novembarskoj noći 1918. godine", nego o svim onim tragičnim i, najčešće teško razumljivim zbivanjima u Drugom svjetskom ratu na ovim prostorima.

U tom kontekstu, treba samo vidjeti njegov krajnje ležeran (i moralno upitan) stav o svim onim zbivanjima na Golom otoku, o torturi, o "toplom zecu", o svim onim odgojnim mjerama koje su se tamo primjenjivale prema kažnjenicima... Stoga se uopće ne moramo čuditi njegovim neobvezujućim lamentacijama o žrtvama Sibira (razumljivo u pitanju su bili i neki njegovi vrlo bliski prijatelji)¹⁷ iako je i u tim lamentacijama stao na pola puta. Naime, nikada se nije usudio ići do kraja i zapitati se (tko zna je li koji puta na tako što pomislio) a koja je bila stvarna uloga JBT¹⁸ u svim tim mračnim zbivanjima, likvidacijama potpuno nevinih ljudi? Nije li, možda, i Broz, na ovaj ili onaj način, sudjelovao u svemu tome?! Ili je i on bio samo nemoćni promatrač, iz neke od soba moskovskog hotela "Lux", svih tih neizbježnih osobnih tragedija u kojoj su dobrovoljno sudjelovali svi ti hrvatski politički idealisti-komunisti?

Nismo sigurni da bi nas rezultati¹⁹ svih tih literarnih deskripcija o tim "iznimnim i teškim vremenima", ratnim i poratnim godinama, trebali nešto

previše impresionirati. I sam Krleža ostao nam je veliki dužnik, jer nismo sigurni da je literarni zapis/opis jedne "pijane novembarske noći" iz davne 1918. godine, tekst koji bi nas svojim sadržajem nešto previše trebao uzbuditi.²⁰ Naime, 1948. godine pisati o Slavku Kvaterniku,²¹ propalom podpukovniku jedne propale vojske i države, odnosno o veselim i pomalo raspojasanim zagrebačkim damama, koje su, u isto vrijeme, i žustre političke aktivistice i nedovoljno afirmirane umjetnice, a koje u jednoj zagrebačkoj kavani nestrljivo iščekuju ulazak srpskih vojnika u Zagreb, a pri tome im društvo pravi i mladi književnik Krleža, i nije neki previše heretični poduhvat/čin! Doduše, mogli bismo se pitati a što je to mladi Krleža uopće tražio u jednom takvom opskurnom društvu, društvu propalih vojnika, dezorijentiranih i uplašanih hrvatskih političara, egzaltiranih žena ...? Teško da su njegovi motivi bili isključivo literarne provenijencije. Konačno, ostaje nejasno zašto je morao čekati punih trideset godina da opiše tu "pijanu novembarsku noć" i incident koji se tada dogodio, u kojem ne samo što je sudjelovao, već ga je i izazvao revoltiran prisutnošću Slavka Kvaternika, podpukovnika Austro-Ugarske vojske, koji mirno, kao da se ništa u proteklom periodu nije događalo, slavi ulazak jedne druge vojske u Zagreb. Tim više, što je Slavka Kvaternika, nova, socijalistička vlast brzo procesuirala i osudila, a i ostali sudionici te "pijane noći" odavno su pali u puni zaborav, pa nije bilo prevelike, ni političke, ni literarne potrebe podsjećati javnost na neke nevažne biografske detalje tih nesretnih likova ondašnje hrvatske političko-kulturne elite, čiji bismo smisao življenja mogli definirati kao želju da se uvijek bude blizu vlasti/kazana/pobjednika: uvijek na "pravoj" strani povijesti! Riječ je o društvu u kojem je bilo posvema normalno da se, bez ikakvih moralnih dvojbi, lojalnost prema Austriji i Ugarskoj, preko noći, supstituirala lojalnošću prema Srbiji.²²

Budimo iskreni ni njegove *Zastave* nisu ispunile sva ona naša očekivanja da ćemo konačno dobiti jedno pravo djelo, jedan veliki povijesni roman u kojem bi se i rekapitulirala hrvatska povijest s kraja 19. i početka 20. stoljeća, ali i u kojem bi se objasnile sve one duboke diseminacije hrvatskog nacionalnog identiteta u tom periodu. Upravo zbog svih tih diseminacija nacionalnog identiteta u formiranju hrvatske kulture (i politike, dakako) podjednako sudjeluju dva imaginarija, hrvatski i jugoslavenski: i A. G. Matoš, i A. Starčević, ali, u istoj mjeri, Krleža, i J. J. Strossmayer! Pojava tog romana predstavljala je zakašnjeli i neadekvatni odgovor sujetnog hrvatskog književnika na svjetski

uspjeh jednog drugog (hrvatskog, ali ne samo hrvatskog) književnika, Ive Andrića i njegovog romana *Na Drini ćuprija*. Ali, i taj je roman, uostalom, kao i neke druge svoje romane, Andrić pisao u jednom mračnom vremenu, u dobrovoljnoj beogradskoj izolaciji, tijekom drugog svjetskog rata, o nekim drugim, podjednako mračnim i politički nesigurnim vremenima. I nepogrešivo je znao s kojom godinom njegova priča o jednom mostu mora završiti. Budući da ovaj roman Andrić piše 40-ih godina prošloga stoljeća on jako dobro zna da je poslije 1914. godine otpočela jedna "nova" priča u jednoj novoj političkoj zajednici, koja je, u međuvremenu, na brutalan način prekinuta i nije moguće znati kako će se sve to na kraju završiti! Stoga je priča o jednome mostu i morala završiti godinom početkom jednog drugog rata, onoga koji je započeo 1914. godine. Zanimljivo je kako naša kritika ima puno razumijevanja kada je u pitanju Andrićev opsesivni odnos prema jednome mostu,²³ ali kada takvu sličnu opsesiju primjete kod drugih pisaca, onda u toj opsesivnosti vide i ono čega u samome tekstu nema. Tako će J. Pavičić Eni Katarini Haler zamjeriti posljednju rečenicu u romanu: "Ima li dostojnijeg spomenika od pedeset godina stare šume?"

Naime, ovaj kritičar u toj rečenici nepogrešivo prepoznaje heimatovski, nacionalistički štih, svojevrstu odu podrijetlu i tlu. Za razliku od Pavičića mi ne samo u toj rečenici, već i u najvećem dijelu romana *Nadohvat*, vidimo, prije svega, samo jedan iskren odnos prema zemlji, zemlji koja onima koji je obrađuju daje život. U ruralnim sredinama, a mjesto Zrin je malo selo, i samo vlasništvo nad zemljom može jamčiti kakav-takav normalan život: "Onda zabije ruke u zemlju, ruje ispod blata, pa mi pruži dlan i kaže: "Gledaj zemlju, vlažna je, meka, gledaj kako se gnječi pod prstima", a ja šutim, ne mičem se s mjesta. Pa onda kaže da je to zemlja koja će roditi, ovdje nema izgleda za siromaštvo", str. 53. I u tom stavu ne vidimo apsolutno nikakav "nacionalistički štih". Konačno, takav heimatovski odnos prema zemlji moguće je pronaći i kod mnogih drugih književnika, a ne samo kod nesretnog Knut Hamsuna.²⁴ Upravo bi u tom krajnje neadekvatnom odnosu prema seljaštvu/zemlji trebalo tražiti razloge zbog kojih su popale sve naše političke revolucije! I ona 1848. godine, gdje odluka Sabora o ukidanju kmetstva u ondašnjoj feudalnoj Hrvatskoj, nije bila praćena drugim ekonomskim i pravnim mjerama; nešto slično dogodit će se i 1918. godine, jer ni ondašnja vlast nije znala prepoznati moć seljaštva/zemlje, već je upravo taj društveni sloj platio najveću cijenu

ujedinjenja. Da ne bude nikakve zabune ova se objektivna podjednako odnosi i na hrvatskog, i na srpskog seljaka. I sve ove političko-ekonomske promašaje ponovit će i socijalistička vlast poslije 1945. godine. Naime, ta se vlast prema seljaku ponašala kao prema najvećem neprijatelju naroda, pa je ta vlast jednima (kulacima...) oduzimala zemlju da bi onda tu istu zemlju dodijelila nekim drugima (bezemljašima...). I niti jednima ta voluntaristička raspodjela nije donijela sreću. Tu, jednom učinjenu nepravdu više nije bilo moguće samo tako ispraviti. Roman *Nadohvat* svjedoči o toj nemogućnosti da se jednom učinjena nepravda na adekvatan način popravi. Stoga završna rečenica u romanu predstavlja opori komentar upornih inzistiranja na ponavljanju svih onih ranijih anti-seljačkih politika na ovim prostorima.²⁵ Upravo je opis sudbine seljaka jedna od najčešćih tema u svim jugoslavenskim književnostima.²⁶

I Krleža se u *Zastvama*, toj impresivnoj povijesnoj fresci bavio onim temama, koje odavno više nisu bile heretične i o kojima je službena/partijska historiografija dala svoj konačni sud, koji je uvelike predstavljao sumiranu reciklažu uglavnom ideoloških stavova samoga pisca o tim prošlim vremenima i njegovim nes(p)retnim akterima. Pisati o političko-emocionalnoj povijesti hrvatske obitelji Emerički, odnosima unutar te obitelji, promjenama političkih stavova, u 60-im godinama prošloga stoljeća, uistinu više nikoga nije mogla nešto previše impresionirati. To je vrijeme u kojem se jugoslavenska zajednica doživljava kao nešto najbolje što se južnoslavenskim narodima mnoglo dogoditi. U to vrijeme nikome ne pada na pamet da tu "idealnu zajednicu" dovodi u pitanje. No, već sredinom 60-ih pokazuju se prve velike pukotine, prvi politički nesporazumi, unutar te "idealne zajednice": Brijunski plenum, Deklaracija o položaju hrvatskog jezika, rasprave oko ustavnih amandmana, pojava "hrvatskog proljeća", pad srpskih liberala..., najbolji su pokazatelj da partija više nije u stanju kontrolirati političke, ekonomske i kulturne procese u zemlji. Ti procesi nisu bili nikakvi slučajni incidenti, Oni su samo logični rezultat nedovoljno definiranih odnosa u socijalističkom društvu, u kojem od početka traju politički sukobi između "centralista"/"unitarista" i onih koji su za posvemašnjoj federalizaciju, odnosno decentralizaciju društva. Ti sukobi nisu bili nikakva tajna i, kao takvi, sigurno nisu predstavljali nikakvo iznenađenje. Ponajmanje za književnika kao što je to bio Krleža. Konačno, on je jedan od ključnih potpisnika Deklaracije o položaju hrvatskog jezika. Njegovi dnevnički zapisi²⁷ svjedoče da je on sve te procese pozorno

pratio i, nažalost, komentirao samo u svojim dnevnicima, za svoju dušu. No, iz nekih (mutnih) razloga u romanu se nije previše fokusirao na te "problematične" detalje, koje inače marno bilježi i komentira, posvema svjestan da upravo ti detalji pokazuju da odnosi u društvu uopće nisu tako idilični kao što to vlast želi da se misli. Najvjerojatnije je to učinio zbog korektnosti prema starome prijatelju Josipu Brozu. A, da su političko-povijesne teme, koje se problematiziraju u romanesknom ciklusu *Zastave* i dalje aktualne, na najbolji mogući način, potvrđuje da su doživjele dvije dramatizacije, jednu početkom 90-ih godina, a drugu u prvoj desetljeću 21. stoljeća. Prvu potpisuje G. Paro, a drugu M. Međimurec! Naime, upravo su dramatizacije tog Krležinog romana nedvojbeno potvrdile da na ovim prostorima vrijeme surovo stoji, a da se povijest ponavlja. I to, u pravilu, onim svojim lošijim dijelovima, ratovima, nasiljem, posvemašnjom destrukcijom društva, retrogradnim političko-kulturnim strategijama, antimodernističkim ponašanjem, nepoštivanjem autonomije institucija...

Ovdje ne želimo spekulirati o svim mogućim razlozima zbog kojih su se hrvatski pisci izbjegavali upustiti u literarnu obradu svih onih mogućih tema rata i poraća, svega onoga što se u tom ratu i prvim godinama poslije njega uistinu događalo, ali mora se konstatirati da se u tom periodu hrvatskog/jugoslavenskog društva, koje naši yu-nostalgici doživljavaju kao period autentičnog "oslobođenja": za onaj dio hrvatskog iskustva kojem oni klasno, regionalno i identitetski pripadaju, 1945. je nesumnjivo bila – oslobođenje". No, to "oslobođenje" nije značilo da se može pisati o svim temama. To je činjenica koju nije moguće osporiti! Doduše, ostaje nejasno zašto su i pobjednici bili tako sramežljivi te se nisu upuštali u literarnu obradu postojeće stvarnosti, ako je već povijest predstavljala "(pre)tešku temu"?!! Tim više što smo uvjereni da su već tada svi znali sve, i pravu istinu o Jasenovcu, i o križnim putevima, i o noćnim egzekucijama, i o političkim suđenjima, i o "crvenom teroru", i o logorima, i o Golom otoku, i o neuspjeloj kolektivizaciji, i o nesebičnoj američkoj pomoći, o "Trumanovim jajima", o dvostrukom moralu partijske i državne elite..., ali te teme nitko nije želio otvarati. I više je nego očito da su sadržaji tog "oslobođenja" bili prilično reducirani, svedeni isključivo na ona "lijepa sjećanja", koja su integralni dio svakog školskog programa i koja su "ovjerena" u svim partijskim dokumentima. Moguće je da naši yu-nostalgici iskreno misle da je upravo ova soft-varijanta jugoslavenskog

totalitarizma bila prava i jedina mjera koja je mogla, s jedne strane, jamčiti opstojnost tom "složenom društvu", a s druge, pak, strane stvarala je nužne pretpostavke da se ta "složenost" (šest republika, dvije autonomne pokrajine, nekoliko nacija, tri vjere, jedna partija...) kontrolira! I takav stav predstavlja posvema legitiman pogled na ondašnje političke i (ne)prilike. Ali, upravo zbog toga, trebalo bi dopustiti da postoje i oni koji o svemu tome misle nešto drugačije. Naime, nevjerojatno je kako naši "ljevičari" imaju potrebu od drugih tražiti da na svijet moraju gledati i očima drugog, slabijeg subjekta, žrtve, ali kada je u pitanju njihov "pogled", onda (o)lako zaborave na taj svoj "kategorički imperativ". Štoviše, ne vide nikakav veći problem u tome što se i sami selektivno odnose prema činjenicama. Ovakvo ponašanje potvrđuje da je H. Dubil bio u pravu kada je ustvrdio da je nulta točka u historijskom procesu vrlo problematična, jer "ko govori o cenzuri zapravo može da govori samo o odnosu između stvarnosti koju je iskusio i matrica kojima ova iskustva tumači. Ako se zbog velikih događaja, kakvi su revolucije i ratovi, institucionalni okvir jednog društva i raspadne, slike, simboli i mentalitet pomoću kojih je stari poredak vezivao ljude za sebe uglavnom uspevaju da opstanu".²⁸

Stoga nas uopće ne treba čuditi što neki kritičari,²⁹ ozbiljno misle da je najveći grijeh ovoga romana što se nije referirao na neke, prema njihovom mišljenju, važne događaje, pa tako u romanu "nema čitave 1941., nema etničkog čišćenja Srba, nema genocida ni glinske crkve, progona i ubijanja "Vlaja". Moramo iskreno priznati da bi nam ovakvi "teorijski" pristupi književnosti bili zabavni da nisu tragikomični! Stoga bi bilo zanimljivo napisati jednu povijest književnosti u kojoj bismo se bavili isključivo onim čega u (kanonskim) književnim tekstovima nema. Srećom, i tim kritičarima je jasno da ovakva objecka nikako ne stoji, jer su i oni svjesni da je u pitanju ipak priča jedne dvanaestogodišnje seoske djevojčice, koja početkom 1942. godine uistinu ne može imati nikakav, a kamoli neki relevantniji uvid u sva ona ratna zbivanja. Ona je upućena isključivo na oskudne i filtrirane informacije,³⁰ koje su u to vrijeme kolale u njenom neposrednom obiteljskom okruženju. A da se tih vražjih ideoloških nedosljednosti ovi kritičari nikako ne mogu osloboditi, na najbolji mogući način, potvrđuju nam i njihove objeckije o polifoničnosti ovoga teksta. Kada konačno primjete da u ovome romanu postoji i ta polifoničnost koju cijelo vrijeme toliko prizivaju, onda im ni taj detalj više ne odgovara, pa će primjetiti da "Haler nije uvijek sigurna u točan ton vlastite

priповјedačice, pa ona katkad zvuči i rezonira kao dijete, a katkad "iskače iz uloge" kao prezrela, odrasla verzija sebe".³¹

I tu negdje, zapravo, se i krije odgovor na njegovo čuđenje zašto hrvatska desnica još uvijek nije prepoznala ovu knjigu kao svoju. Odgovor je i više nego jednostavan: ova knjiga uopće nije pisana iz te nacionalističke vizure u koju je Pavičić od samoga početka nekritički "gura", nasilno upisuje.³² Isto tako, nije točno da smo u našoj recenziji ovga romana,³³ kako nam se impu-tira, izbjegli neka od onih neugodnih tema od kojih hrvatska politika i histo-riografija sustavno bježi. Naime, ništa od onoga što bi pripadalo kategoriji "kontroverznosti" u tom romanu u našoj recenziji nismo prešutjeli. Sve smo spomenuli, i sva ona tragična zbivanja 1941. godine, i sve one nepotrebne retorije pobjednika prema srpskoj manjini, i svu insuficijentnost hrvatskih političkih strategija tijekom Drugog svjetskog rata, kao i onu nevjerojatnu glupost te politike koja je vlastiti narod, bez ikakve jasne ideje što poslije tog egzodusa namjerava činiti, pozvala da krene prema zapadu, prema saveznicima... Nisu li nešto slično u kolovozu 1995. godine učinili političko-vojni lideri jedne druge nacije?!

Doduše, naši ljevičari o tom tragičnom događaju imaju svoje izdvojeno mišljenje, koje bismo i mogli prihvatiti samo kada bi ono u svim detaljima bilo dosljedno. Naime, ako za ponašanje pobjednika poslije 45. godine oni pokazuju puno razumijevanja, u pitanju su, kao i uvijek, neki "viši, državni interesi", pa je moguća da poslijeratna vlast legitimira i sve one partizansko/četničke kolektivne odmazde, i Zrin, i Španovicu..., onda bi jednako tako morali dopustiti da postoje i oni koji misle da su i neka od onih zbivanja poslije 45., kao i neka od onih poslije kolovoza 95. samo zločini i ništa više. O toj nesretnoj hrvatskoj "tihoj, šutljivoj većini", koja je do sada izgubila sve svoje političke utakmice, vrlo argumentirano pisao je Zoran Kravar, koji je hrvatsku povijest 20. stoljeća vidio kao nesretnu posljedicu činjenice da su na političkoj sceni, u pravilu, prevladali naši malobrojni, ali (pre)glasni i prenasilni politički ekstremi, kojima se upravljalo ili iz Berlina ili iz Moskve! S ovim stajalištem slaže se i poljski kroatist Czerwinski koji tvrdi kako se "fašizam i komunizam interpretiraju kao vanjske pojave u kojim Hrvati nemaju ništa zajedničko" zahvaljujući čemu se otvaraju vrata, kako ideologemima pomi-rbe, tako i afirmaciji slabog junaka"³⁴ I, gdje bi onda bio izlaz iz te shizoidne

situacije? Koje sve pretpostavke treba ostvariti kako bi se konstruirao novi hrvatski identitet? Ruth Teitel smatra da tako što nije moguće "bez promjene u zajedničkim javnim legitimacijskim modelima koji su u temelju političkog odlučivanja, te bez diskreditacije određenih aspekata ideologije (na ovaj nužni korak yu-nostalgicari nisu spremni – op. Z.K.) koju je promicao prethodni režim i bez legitimiranja ideoloških promjena koji čine temelj liberalizacije i tranzicije".³⁵

Naravno, da taj "novi" hrvatski identitet nije bez grijeha. No, isto tako, nije korektno tu "nesavršenost" vidjeti isključivo u ovih posljednjih tridesetak godina. Poslije konstatacije da hrvatski nacionalizam očajnički treba roman kao što je *Nadohvat*, moralo bi slijediti ipak neka suvislija argumentacija od onih koje nam se nude: "Nema ga, jer su sve knjige koje su napisane u takvom ideološkom ključu bile jako loše. Nema i zato što su takve veleborne kronike kolektiviteta - ako su katkad i bile književno dobre - pisali ljudi koji nisu bili vjernici nacionalističke ideologije, pa su njihovi Klasici stoga bili neupotrebljivi. Stoga se hrvatska konzervativna kultura već trideset godina pecka na tihoj vatri. Strašno joj treba jedan dobar, debeli roman o hrvatskom martiriju". To nije bio ni "Araličin *Četverored*". Takav roman nije napisao ni S. Novak, ni N. Fabrio, jer se "Fabrio (...) odmetnuo i opus završio *Trimeronom*, romanom u kojem se opisuje Pakračka poljana. Muka jedna živa: od sto glasa glasa čuti nije. Povijesne knjižurine - ispada - pišu samo bezdomnici i žuti vragovi." (Nije li ova činjenica da se u romanu N. Fabrija opisuju i oni užasni zločini počinjeni nad srpskim civilima u Pakračkoj poljani najbolji dokaz da hrvatska književnost nema problema suočiti se i s nekim od svojih manje ugodnih povijesnih epizoda, nepotrebne retorizije prema građanima srpske nacionalnosti tijekom ovog posljednjeg rata – op. Z.K.).

I to je trenutak kad se događa veliki plot-twist, neočekivani obrat u književnom zapletu. U jesen 2019., naime, pojavio se baš takav *The Roman*, knjiga koja ima sve što hrvatskom nacionalnom biću treba. Sve je tu: i hrvatski martirij, i sudbina kolektiviteta, i partizanski zločini, i Bleiburg, i vlak bez voznog reda. K tomu, knjiga o kojoj je riječ nije nikakva hitrecovsko-tomaševska žvrljotina, nego dobar, a povremeno i vrlo dobar roman. A ipak, konzervativna hrvatska kultura taj roman nije niti spazila, niti pročitala".³⁶ Ovu argumentaciju mogli bismo prihvatiti kada bi bila praćena onim što C. S Me-

ier zove "adekvatnim narativom". "Reč je o prikazu prošlosti na osnovu kojeg bi građani mogli da shvate što je učinjeno u njihovo ime, šta se desilo njima i zajednici u kojoj žive (...). 'Adekvatni narativ' klasifikuje događaje i njihova opravdanja tako što povlači razliku između onog što je bilo nekad, onog što je sad, te onog što želimo za budućnost ukazujući na neodrživost legitimacijskih obrazaca kojima su opravdavani prošli događaji. Time se zasniva, opravdava i javno priznaje diskontinuitet s prošlošću. U pitanju je, naravno, samo normativni i simbolički diskontinuitet, koji ide k tome da legitimira prošlost, ali koji istovremeno odbacuje iluziju novog početka".³⁷

No, za razliku od J. Pavičića, mi ne mislimo da je do toga došlo zbog toga što "taj roman nije napisao vremešni muški klasik", već zbog toga što taj roman uopće nije pisan iz nacionalističke vizure. Naime, između svijeta jedne Ene Katarine Haler i svijeta hrvatskih suverenista, populista, hertz-konzervativaca a la Škoro, postoji svemirska udaljenost. Ti svjetovi između sebe niti na jedan način ne komuniciraju. Između liberalnog nacionalizma³⁸ i onoga kojem se, u našoj publicistici, tepa da je "ognjištarski" postoje nespojive teorijsko-etičke razlike. Malo je čudno da tu činjenicu hrvatski yu-nostalgicari ne primjećuju, jer teško nam je povjerovati da nisu pročitali *Moj slučaj* V. Gotovca. Riječ je o knjizi koja predstavlja katekizam hrvatskog liberalnog nacionalizma. Isto tako, u toj njihovoj nekritičkoj zaljubljenosti u ideju autentičnog "oslobođenja" poslije završetka Drugog svjetskog rata pokazuju apsolutno pomanjkanje svakog osjećaja za realnost, pa se iskreno čude, što-više zgražaju nad činjenicom, što su ljudi u nekim "vunanim vremenima" na zidove svojih domova stavljali sliku maršala, JBT. (U nekim drugim vremenima stavljale su se i slike Slobodana Miloševića, pa je Dragoš Kalajić, srpski publicist napisao tekst za zagrebački tjednik *Start* u kojem je tvrdio da ta slika u zimskim vremenima grije sve one koji tu sliku drže u svojim domovima-sic!). Sve su to bile neke od uobičajenih egzistencijalnih strategija, koje su građanima omogućavali da što jednostavnije i bezbolnije kormilare kroz sva životna iskušenja u kojima je apsolutno sve bila politika: od toga koja se vrsta glazbe sluša, kako se oblačimo, pa preko toga za koji se klub navija, koje se novine kupuju, čije se vijesti gledaju (itekako je bilo važno na koju stranu svijeta je tv-antena na zgradaima u miješanim sredinama bila okrenuta), pa sve do činjenice u koje se vrijeme kupovao bor, prije ili poslije Božića...Svi ti detalji bili su sastavi dijelovi surove jugoslavenske stvarnosti. Nekima ti detalji

danas mogu izgledati kao puka trivijalnost, kao loše dosjetke konfuznih građana na nespretnosti najnižih, lokalnih razina vlasti, ali nema nikakve dvojbe da je u tim smutnim vremenima mnogima bilo prihvatljivo držati sliku JBT u svojoj kući. Doduše, to još uvijek nije moralo značiti da su ti građani bili iskreni sljednici komunističke ideologije. Često su se na zidu kraj slike maršala nalazile i slike svetaca! I jedna i druga slika trebala ih je zaštititi od svih onih potencijalnih "nesreća" s kojima su se ti "mali ljudi" svakodnevno sudarali. Te slike, i maršala, i svetaca, trebale su tom "malom čovjeku", s kojim se "velika historija" često zna poigrati, osigurati kakvu-takvu sigurnost, i onu duhovnu, ali i onu egzistencijalnu! Svi ti detalji pripadaju katalogu specifične koegzistencije između javnoga i privatnoga u jednoj soft-varijanti socijalizma!³⁹ Točnije, to su, zapravo, bile svakodnevne manifestacije onoga "života u laži" o kojem je tako nadahnuto pisao jedan Vaclav Havel.

I ovaj roman Ene Katarine Haler nije ništa ino nego rezultat objelodanjivanja jedne velike privatne traume, koju je pripovjedačica ovoga romana pedesetak godina nosila u sebi, koju je ona potiskivala, jer je itekako bila svjesna da je sve vrijeme živjela u nekim vremenima u kojima nije bilo poželjno o toj svojoj traumi, privatnoj nelagodi javno govoriti. Doduše, traume najčešće i nisu dio javnog diskursa! Pamćenje uvijek pretpostavlja određenu selekciju. Unutar pamćenja nisu svi događaji jednako važni. Postoji vrlo jasna hijerarhija njihove važnosti. Stoga se uopće ne moramo previše čuditi što mi uvijek sakraliziramo samo jedan dio naše prošlosti i to onaj koji, ni na koji način, nije problematičan. Tako se, manje-više, ponašaju svi. I dok je ta "naša" selektivnost (samo)razumljiva, to se za onu "tuđu" već ne može reći, jer je taj "tuđi" (Ene Katarine Haler – op. Z.K.) "prikaz obiteljske i nacionalne povijesti (...) jednodimenzionalan i nesimpatično sektaški", prema mišljenju Pavičića. (Za razliku od njegovog koji je "višedimenzionalan i simpatično sektaški")! A, da se samo malo više čita i ona dosadna teorijska literatura, onda bi se vidjelo da u ozbiljnoj teoriji odavno funkcionira vrlo jasna distinkcija između "izbora prošlosti" i "težine prošlosti". Ovu finu distinkciju dugujemo povjesničarki i teoretičarki sjećanja/pamćenja, Marie-Claire Lavabre, koja terminom "izbor prošlosti" želi reći da su neki elementi prošlosti naglašeniji od drugih. U takvim slučajevima političke odluke itekako utječu na načine na koje se prošlost interpretira i restruktuiru. "Težina prošlosti", s druge, pak, strane, stavlja naglasak na činjenicu da politički aspekti, odluke i izbori nisu neovisni, već

da su formirani i uokvireni pomoću prošlih događaja koji mogu biti u potpunosti manipulirani od strane političkih elita.

I u činjenici "objelodanjivanja" te potisnute traume,⁴⁰ koja je odavno prestala biti samo privatna stvar, privatna frustracija jedne mudre žene, već predstavlja integralni dio kolektivnog/nacionalnog identiteta, mi vidimo i jednu od najvećih vrijednosti ovoga romana. Želimo vjerovati da će roman *Nadohvat* pozitivno djelovati na formiranje takve kulture sjećanja u Hrvatskoj, kulture koja će se temeljiti na jasnoj spoznaji da se historijski teret SVIH (i onih nepotrebnih logora smrti, i sramnih diskriminacija svih onih "drugih" u društvu, i sustavnog zatiranja nekih mjesta/prostora u Hrvatskoj, i Bleiburga, i poslijeratnih križnih puteva, i nepotrebno protjerivanje ne-slavenskog življa, Nijemaca, Talijana, Albanaca, Mađara, poslije završetka rata, i nepotrebne i pretjerane retorizije "pobjednika", kako onih na početku rata, tako i onih na kraju i poslije završetka ratnih djelovanja: "Ranka su ufatili u obrani, koji tjedan pred Bleiburg. Samo su pucali u njega i ostavili ga pred šumom." (...) "Matej je ostao u Zrinu. Niko i tata ubijeni su prvih dana u Kostajnici. Josu nismo vidjeli od povlačenja, on je nestao. "Tatu su odvukli u logor na putu nazad", nastavila je Dora, "a Stipa i Grgur su ostali na putu u Zrinu." (...) Tatu su ubili u logoru u Mariboru", obznanila je Andriji seštra", str.333) Zbivanja u Drugom svjetskom ratu ne može se izbrisati pukim zaboravljanjem. Na taj način sjećanja postaju naša etička obveza.⁴¹

Mi i da želimo ne smijemo bježati od njih. I, upravo, na taj se način i ponaša Katarina/Kata, glavni narator romana. Ona ništa nije zaboravila, ona se sjeća i najmanjih sitnica iz života svoje obitelji, svojih susjeda/naroda, i odlučila je da pred kraj svoga života ta svoja potisnuta i bolna sjećanja podijeli sa svojom unukom. A unuka sve te "bakine priče" marno pamti, pedantno bilježi sve što joj baka priča, jer je svjesna da su te priče, između inoga, i svojevrsne moralne poduke. One nas uče kako se ponašati u životu, kako razlikovati dobro od lošega, kada treba slijediti logiku srca, a kada, pak, logiku uma. U romanu Katarina je usprkos svima odabrala Petra, a njen susjed Andrija Partiju! Katarina je birala srcem, a Andrija je slijedio "razum", koji mu je sugerirao da u životu postoje situacije kada je "prilagodba"/društvena mimikrija poželjni način ponašanja u ne pretjeranom demokratskom društvu: "Čuj samo sam te htjela pitati, zamoliti zapravo, ako bi mogao... Ti znaš

puno ljudi, Andrija, uspio si, evo tu će god sam pitala na hodniku, svi znaju ko si. Sigurno bi mogao saznat, nekog pitat... za mog Josipa, Andrija. Molim te. Evo, ja tu imam sve", počela sam vaditi iz torbe, "tu su prepisana sva pisma koja smo slali, još dok je i Aleksandar bio živ. Di sam pisala sve što sam znala o njemu. (...) "Ne znam kome bi to dao", gurao mi je omotnicu natrag, "stvarno ne znam. Ja sam već pitao, misliš da nisam? Čim sam moga, još prije dvajst godina, ja sam pitao, uvijek za njega, i za sve koji su nestali. Ne zna se, nitko ne zna" (str. 422).

A "bakine priče"⁴² uistinu su fascinantne! Bez obzira što su (pre)dugo bile prepuštene procesima zaboravljanja (i, to onog kojeg je A. Assamann definirala kao konstruktivno u funkciji novog političko-biografskog početka) one ništa nisu izgubile na svojoj aktualnosti. Isto tako, te priče samo dodatno pokazuju da nema smisla boriti se protiv narodnog pamćenja, jer je ono u "dugoročnoj perspektivi (...) jače od udžbenika ili knjiga".⁴³ One su, u velikoj mjeri, i svojevrstne opomene što nam se sve u životu može dogoditi ako ljudsko zlo, zavist, mržnja nepravda, prevladaju. I poslije toliko godina i dalje ostaje nejasno zašto su SVI mještani Zrina morali biti kažnjeni zbog (ne)djela manjeg broja pojedinaca?

Kako to da je komunistička vlast legitimirala ideju "kolektivne krivnje"? O tom "praznom mjestu" naše povijesti,⁴⁴ na najbolji mogući način, svjedoče nekoliko dokumenata u ovome romanu. Upravo postojanje takvih dokumenata, pisanih u "ime naroda", bez ikakve želje "tog istoga naroda" da se eventualno čuje i ona "druga" strana, može cijelu jednu zajednicu trajno neurotizirati, pa bi nam onda trebalo biti i razumljivo što su reakcije te zajednice, u prijelomnim povijesnim trenucima najčešće bile pretjerane, čak i nasilnije od perioda u kojima su i sami bili diskriminirani. Stoga je u pravu ruska historičarka Dina Hapajeva kada postavlja jedno posvema logično pitanje: "hoće li stvarno učenici, ako saznaju na satovima historije da je staljinski režim bio tragedija u historiji Rusije i jedna od najvećih humanitarnih katastrofa u historiji čovječanstva, neizbježno postati neurotici? (...) Naprotiv, upravo pokušaj da se na satovima u školi gulag predstavi kao efikasan način modernizacije ekonomije, a staljinizam – kao prirodna osnova 'pozitivnog nacionalnog identiteta' može izludjeti svakog normalnog čovjeka".⁴⁵ Historija predstavlja nepovratni put u neurotizaciju cijele zajednice.

I, zbog te "krivnje" (u knjizi *Pitanje krivnje* njemačkog filozofa, K. Jaspersa, ta vrsta krivnje mještana Zrina definirala bi se kao "metafizička krivnja", kao ona vrsta krivnje kada bismo se svi morali sramiti djela koje su navodno činjena i u naše ime) mještani Zrina bili su surovo kažnjeni. Neki su, slijedeći stupidnu i konfuznu hrvatsku politiku krajem onoga rata, krenuli put zapada/nepovrata, pa su, u najvećem broju, stigli samo do Bleiburga, a druge je nova, narodna vlast odvela do Slavonije i naselila ih u prazne njemačke kuće: "Dobro došli, kolonisti", rekli su i otišli iz sela" (str.321). Jedni (Njemci) su morali otići iz svojih kuća da bi neki drugi (Hrvati, Srbi, Crnogorci...) u te iste kuće ušli. A, i tim drugima su neki "treći" spalili njihove kuće, trajno ih otjeravši s njihove zemlje, tako što su im oduzeli pravo da se na tu zemlju ikada više vrate.⁴⁶ Na ovim su se prostorima jedne nepravde rješavale činjenjem novih nepravdi. Nevjerojatno koliko su sve vlasti sudjelovale u proizvodnji tragedija, gdje se jedna tragedija kalemila na drugu, još veću, još bolniju, još besmisleniju ... I to činjenje nepravdi traje sve do današnjih dana. Stanovnici Zrina i dalje se ne mogu vratiti na svoju zemlju iako je "nova" vlast poništila pravna rješenja one prethodne vlasti. No, i ta "nova" vlast očito ne razumije da se "nepravda i nedjela iz prošlosti moraju osuditi s jednakom odlučnošću jer samo tako moguće je afirmirati pravdu i pravo",⁴⁷ koje će dati punu satisfakciju žrtvama. Prema tome, nije dovoljno samo poništiti pravna rješenja prethodne vlasti, već se te nove odluke moraju i realizirati – I to - sada i ovdje! Bez stvarne implementacije tih novih odluka učinjene nepravde nije moguće ispraviti.

Stoga je posvema razumljivo da u jednom takvom svijetu nema mjesta za bilo kakve herojske geste. A, izostanak tih "herojskih gesti" pokazuje da se i ovaj roman u potpunosti uklapa u onaj klasični "hrvatski imaginarij" - doživljaja rata kakav je uspostavio još Krleža u *Hrvatskom bogu Marsu*!⁴⁸

Nemamo iluzije da će ovaj sjajan roman, u mnogim dijelovima, neponovljiv tu lošu praksu samim svojim objelodanjivanjem nešto bitnije promijeniti. Već smo rekli da je njegovo objelodanjivanje, unutar povijesti hrvatske književnosti, u velikom zakašnjenju, ali zato u slučaju budućih tekstova autorice, pojava *Nedohvata* djeluje uistinu nestvarno i obvezujuće. Naime, zvuči nevjerojatno da tako mlada osoba, u dvadesetim godinama, može napisati jedan tako mudar roman, "bez politizacije, patetike i tekstualnih viškova", kako su

to pojedini kritičari i prije nas uočili. Naime, i mi smo mišljenja da je autorica velikoj priči Povijesti/Politike suprotstavila male priče i zgode o pojedincima, o njihovim životnim historijama, koje su najčešće pojedinačne histerije, o njihovim intimnim željama, njihovim običnim, svakodnevnim, "malim", ali jedino njihovim jednokratnim i neponovljivim životima, koji nigdje prije toga nisu bili zapisani, zabilježeni... U romanu *Nadohvat* te male pojedinačne priče stavljene su u relaciju spram velike priče Povijesti/Politike. I upravo te male priče, skice iz svakodnevnog života, na najbolji mogući način, dekonstruiraju sve one velike, historijske priče o velikim (vojnim i ideološkim) pobjedama, poslije kojih nužno dolazi "bolji život". (Sjajan primjer ove dekonstrukcije predstavlja poglavlje romana "Vaš voljeni svijet", dolazak Katarine u Zagreb i služba u kući neimenovanog ministra, koji se svojim ponašanjem, djelovanjem uopće ne razlikuje od ovih današnjih ministara.

Riječ je o paradigmatičnom primjeru klasične hrvatske političke insuficijentnosti (krivih političkih procjena, pretjeranog inzistiranja na krajnje retrogradnim ideologijama, nekritičkog prihvatanja stranih političkih strategija, olakog pristajanja na poziciju inferiornog partnera u odnosu "rob" vs. "gospodar",⁴⁹ što će onda generirati čitav niz drugih tragičnih rješenja, od toga da se uvedu rasni zakoni, formiraju sabirni logori za preodgoj "neprijatelja" države, sklonost donošenju arbitrarnih odluka u svim sferama svakodnevnog života...), ali i o skromnim dosezima hrvatskog /malo/građanskog društva, i to u svim njegovim segmentima, od onih koji se odnose na javno djelovanje, pa sve do onih koji pripadaju prvatnosti, intimi vlastitog doma. Autorica je uspjela bez velikih gesti dekonstruirati politiku i moral jednog bolesnog društva, koje kao takvo i nije moglo preživjeti revolucionarne promjene).

"Bakine priče" u ovome romanu na jedan posvema drugi način kod svojih čitatelja stvara osjećaj što je to, zapravo, "prava, autentična historija". Naime, u ovome romanu, u prvome planu, uopće nije bila korektna rekonstrukcija onoga što je u nekim vremenima uistinu bilo, već je autorici bilo kudikamo važnije pokazati što i kako ljudi pamte, odnosno što je sve to njena baka uspjela, u svome nimalo lakom životu, zapamtiti i njoj ispričati!⁵⁰ Stoga ovaj roman ne upada u onu klasičnu zamku kopanja po prošlosti kako bi se ostvarila neka politička korist, koju je moguće ostvariti samo tako što će se

iz prošlosti birati samo oni detalji koju mogu poslužiti našoj svrsi, tako što će se historija koristiti za oportunističke moralne lekcije. I bez obzira na svoju mladost, relativno skromno životno iskustvo, autorica *Nadohvata* svjesna je da bi, u konačnici, uporaba takvih političko-etičkih aktivnosti/narativnih strategija, rezultirala i lošim moralom i lošom historijom (T. Judt)!

Upravo iz tih razloga ovaj je roman kudikamo politički, a samim time i estetski korektniji i kvalitetniji od romana S. Šnajdera, *Doba mjedi*, romana u kojem se neki dijelovi historije svjesno koriste u očuvanju i upornom recikliranju pojedinih ideološko-historijskih stereotipova (genocidnosti Hrvata, Poljaka, bezgrešnosti onih koji su, u nekom periodu, otišli u "šumu", o tome da ne mogu svi biti "žrtve"...) a, pri tome se uspostavljaju neki novi narativi, kao što je to narativ o "dobrom Nijemcu",⁵¹ Doduše, treba biti iskren i reći da je riječ o narativu koji Šnajder samo reciklira.

Naime, ideja o "dobrom Nijemcu"⁵² u literaturi je postojala i prije ovoga Šnajderovoga romana u kojem se ovaj autor trudi opravdati ponašanje vlastitoga oca u vunenim vremenima. I protiv takvog postupka, kontekstualizacije nečijeg političkog ili bilo kojeg drugog odabira ponašanja u nekim (ne)vremenima, nemamo ništa protiv, ali onda bi se minimum političke korektnosti trebao sastojati u tome da se i onim drugim, političkim neistomišljenicima, dopusti da i oni kontekstualiziraju odabire, odnosno ponašanja svojih bližnjih. Jer, u konačnici, i oni su nečija djeca i njihovi roditelji, rođaci imali su pravo na pogrešne odabire. "Biti na pogrešnoj strani" historije nije uvijek grijeh. Kada bismo bili cinični i maliciozni, onda bismo mogli "optužiti" S. Šnajdera da njegovo inzistiranje na figuri "dobrog Nijemca" predstavlja samo jedan u nizu različitih derivacija revizionističkih pristupa novijoj hrvatskoj/jugoslavenskoj historiji. I to onome koji pripada "desnom" ideološkom spektru! Mogli bismo reći da se krug zatvorio, odnosno da jedan ovakav Šnajderov pristup zbivanjima u Drugom svjetskom ratu u potpunosti potvrđuje onu 'sjajnu' Staljinovu konstataciju: "drugovi, morate biti svjesni, sve ono što je "lijevo" od "lijevog", zapravo, je "desno"!?"

Zaključak

Doduše, to još uvijek ne znači da će i naša oportunistička kritika uspjeti prepoznati sve vrijednosti ovoga iznimno kvalitetnog i politički korektnog romana ! I na pravi ga način klasificirati!⁵³

Na samome kraju, spomenut ćemo da je Vlatka Kalafatić u zaključku svoje disertacije "Hrvatsko ratno pismo, kultura i nacija"⁵⁴ skrenula pozornost na jedan vrlo koristan termin - "upotrebljiva prošlost" ("usable past"). Polazeći od činjenice da su gotovo sve osobne, obiteljske, skupne i nacionalne povijesti čudesna, a ponekad i zastrašujuća mješavina dobrih i loših vijesti, pozitivnih i negativnih priča i događaja, Henry Steele Commager⁵⁵ će zaključiti da nacionalna i državna mudrost zahtijeva otkrivanje i promicanje – u vlastitom narodu i u međunarodnoj zajednici – "upotrebljive prošlosti". Ključne su teze autora da pojedinci, obitelji i narodi ne mogu graditi budućnost ako ne poznaju vlastitu prošlost i ako u njoj ne otkriju ono što je upotrebljivo i korisno kao nadahnuće ili poticaj za budućnost. On kaže: " za neki je narod biti bez povijesti ili ne poznavati vlastitu povijest jednako kao što je čovjeku biti bez pamćenja – osuđenom da vječno otkriva ono što je već u prošlosti otkriveno, da izmišlja poznate tehnike, da se hrva s istim problemima, da čini iste greške i da, također, osuđen na gubitak bogatog zadovoljstva sjećanja. Doista, kao što je teško zamisliti povijest bez civilizacije, jednako je teško zamisliti civilizaciju bez prošlosti." Ta se prošlost ne smije izmišljati i umjetno fabricirati kao što su to činili komunisti, ali i ne samo oni, stvarajući lažne osobne i narodne revolucionarne i klasno-avangardne životopise, koji se, u pravilu, uopće nisu poklapali sa stvarnim činjenicama. A, da bi se tako što izbjeglo izuzetno je važno da se dominantni odnosi u postratnom hrvatskom društvu određuju sukladno načelima "tranzicione pravde" kojima ne samo što se razotkrivaju/dekonstruiraju sva ona ideološka opravdanja (svih) zločina, već se građanima otvara mogućnost odbacivanja kompromitiranih vrijednosnih stavova, te se, na taj način, uklanjaju i svi oni instrumenti, akteri i posljedice masovnog nasilja iz javnog i društvenog života.⁵⁶

Endnote

¹ Tekst "Kako je početak zapravo bio samo nastavak..." nastao je kao rezultat našeg, ali i nekih drugih čitanja, romana Ene Katariine Haler, *Nadohvat*, v/b/z, Zagreb., 2019. Isto tako, u ovoime smo tekstu željeli problematizirati i "nultu točku" historijskog procesa, jer smo bili svjesni da uopće nije svejedno iz koje ćemo vremenske perspektive interpretirati socijalističku Hrvatsku/Jugoslaviju. A, koliko je to bitno, pokazuje nam i "naivni optimizam" hrvatskog književnika A. Šoljana, kojem se, u jednom momentu, pred sam početak rata učinilo da će hrvatska tranzicija proći bezbolno: "Kad je počelo, već sam izgubio svaku nadu da ću to doživjeti. A tako je lijepo počelo. Razumna, uljuđena promjena vlasti, bez krvi, bez žrtava, bez revolucije. Kratko sam vrijeme bio sretan, ponovno pun nade. Mislili smo, kod nas se ne može ponoviti Poljska s Jaruzelskim, ne može se desiti Tiananmen, ne može se dogoditi Rumunjska. Ne, nismo mislili da će sad sve biti lako, da će odmah poteći med i mlijeko. Znali smo da smo srušili komunizam, ali ne i vlast onih koji su u njegovo ime vladali; da je vlast srušena simbolički, ne i stvarno – da će se struktura vlasti, totalitarizam u glavama, četrdesetogodišnje naslijeđe, samo postupno mijenjati prema nekakvom europskom, uljuđenom i demokratskom društvu – ali lijepo je počelo i povjerovali smo, po tko zna koji put, da za nas ima nade", A., Šoljan, *Prošlo nesvršeno vrijeme*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1992., str.164..173.

² Z. Kramarić, Ena Katarina Haler, "Nadohvat se čita i pamti!" *Glas Slavonije*. <https://www.glasslavonije.hr/425064/11/na-Katarina-Haler-Nadohvat-se-čita-i-pamti>

³ Zanimljivo je da Jurica Pavičić u svojoj umjereno-pohvalnoj recenziji ovoga romana, razmišlja na sličan način. Doduše, za razliku od nas koji se pitamo zašto jedan ovakav roman nije bio napisan odmah poslije 1945. godine, zašto ga nisu napisali M. Krleža, R. Marinković, V. Kaleb, J. Franičević..., on se, pak, pita zašto poslije svih onih traumatičnih iskustava u 90-im godinama prošloga stoljeća jedan ovakav "veliki povijesni roman" nisu napisali I. Aralica, S. Novak, N. Fabio... Naime, ovaj kritičar samo slijedi onu matricu mišljenja koja smatra da je i "u hrvatskoj književnosti, kao i u mnogim istočnoeuropskim književnostima, povijesni (...) roman bio i ostao najvažniji literarni žanr. U neku ruku može se reći da je povijesni roman žanr zbog kojeg nacionalna književnost uopće postoji. Tako je to u hrvatskoj književnosti (...), ali i u većini književnosti postkomunističkog Istoka. U svim tim kulturama svrha je pisca da bude nacionalni bard. Njegov je posao da u velikim, debelim tomovima opiše i ispiše sudbinu kolektiviteta. Taj kolektivitet može biti regija, zavičaj ili obitelj, a Veliki Nacionalni Pisac sudbinu tog kolektiviteta opisuje u kontekstu velikih, kompleksnih i obično tragičnih zbivanja nacionalne povijesti. Takvo djelo postaje Nacionalni Klasik: debeli, ako može i višetomni roman koji prati usud više generacija (jasna aluzija na romaneskni ciklus *Vreme smrti* Dobrice Ćosića, odnosno na *Zastave* Miroslava Krleže – op. Z.K.), bacajući ih od emigracija do holokausta, od fašizma do komunizma, od deportacija do kolonizacija. U takvoj književnoj kulturi aproksimacije željenog romanesknog ideala su Tolstoj i njegov *Rat i mir*. Što si bliži tom obrascu, veći si i važniji nacionalni pisac. Riječ je, ukratko, o književno-tržišnoj niši. U književnim kulturama istoka tu nišu zauzimaju vremenšni, bradati muškarci, ljudi koji redovno daju političke intervjue, koje se pita za mišljenje o povijesnim prijemorima i političkim pitanjima. To je niša koja je, recimo, izrodila Aralicu i Dobricu Ćosića. Ali, u tu nišu spadaju nerijetko i stvarno dobri pisci, pisci kao Hugo Claus, Amos Oz ili Ismail Kadare. Isto tako, treba primijetiti da postoje i pisci koji ne žele pripadati niti jednom od službenih nacionalnih narativa, kao što je to npr. S. Šnajder, M. Jergović, D. Ugrešić, S. Drakulić..." Vidi, J. Pavičić, "Dogodio se veliki hrvatski povijesni roman. Nisu ga napisali ni Aralica, ni Novak, već jedna 24-godišnja studentica", *Jutarnji list*. URL.: <https://www.jutarnji.hr/kultura/književnost/dogodio-se-veliki-hrvatski-povijesni-roman-nisu-ga-napisali-ni-aralica-ni-novak-vec-jedna-24-godisnja-studentica-10196836/jutarnji-list>

⁴ Ivan Čolović, "Kad se vojska na Kosovo vrati", peščanik, 24. veljače 2023. U pjesmi "Kad se vojska na Kosovo vrati", čiji je autor mitropolit Amfilohije, Čolović prepoznaje primjer "u kojem nacionalistički pesnik narodu pripisuje nostalgiju za Kosovom i onda kada su njegove misli okrenute na drugu stranu, jer pesnik polazi od toga da je njegov zadatak da sačuva idealan lik srpskog naroda, a u tom liku za nenacionalne mi-

sl i emocije nema mesta. Radeći tako, pesnik daje prilog propagandi treniranja nacionalizma (...). Stoga je u pravu Čolović kada kaže da je ova "Amfilohijeva intervencija u tekst jedne narodne ljubavne pesme, kojom se očekivanje svatova pretvoreno u očekivanje vojske, i ne može razumeti drugačije nego kao poziv u rat. Oni koji su stih iz Amfilohijeve pesme ispisali na zidu pored dečjeg igrališta postupili su u punom skladu s *raison d'être* ove pesme. Njena vokacija – kao i vokacija nacionalističke poezije u celini – jeste da zove u rat, da najavljuje dolazak ili povratak vojske, u ovome slučaju povratak srpske vojske na Kosovo. Uvek su bili i uvek će biti u pravu oni koji je tako čitaju." Čolović je posvema svestan da njegovi "mali ogledi iz dekonstrukcije", odnosno ironije, ni na koji način, ne nanose nikakvu štetu onim pojedincima, institucijama koje ovaj autor već desetljećima sustavno kritizira. On se, prije svega, obraća onima, koje sigurno zanima mjesto začinjanja svakaga, pa tako i srpskog, nacionalizma, onima koje zanima u čemu se to sastoji "diskretan šarm" nacionalizma, kako se on (to sve – op. Z.K.) prenemaže, kako zapomaže, kako kune i proklinje, od kog drvenog jezika je napravljen štap kojim nacionalistički čoban tera ovčice". Čolović ne osjeća nikakvu krivnju što je, u međuvremenu, "nacionalni identitet" postao "politički super-lepak", koji je i više nego uspješno "s političkog tržišta istisnuo sve druge lepkove, postao univerzalno nacionalističko lepilo. Crkva, vojska, policija, navijači, nauka, kultura, sve to danas lepi skoro isključivo "nacionalnim identitetom". Više o tome, I. Čolović, "Identitet", u: *Politika simbola*, 2. izdanje, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000., str. 84-93, i "Supelepak", u: *Rastanak s identitetom*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2014., str. 163-166.

⁵ M. Czerwinski, *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi: (1945-2015)*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2018. U hrvatskoj će se književnosti "lik ratnika" pojaviti, ali vrlo stidljivo, tek u tekstovima, koji su nastali poslije 90-ih godina. Pojavu jednog takvog lika dao je naslutiti Ante Stamač, hrvatski pjesnik i teoretičar književnosti, kada je u zagrebačkom "Vjesniku" napisao: "Prošlo je vrijeme Sumatri i Jave", s jasnom aluzijom na poeziju srpskog književnika Miloša Crnjanskog! U ovome kontekstu trebalo bi iznova pogledati film Dejana Šorka "Vrijeme ratnika" (1991.), koji je nažalost kod naše filmske kritike prošao ispod radara, a upravo je taj film anticipirao pojavu "hrvatskog ratnika". Naime, u tome filmu svjedočimo kako naši misteriozni junaci Dakar i Fabijan od lovine postaju lovci! Nešto slično dogodilo se i u ovome posljednjem, Domovinskom ratu.

⁶ A. Assmann, *Oblici zaborava*, XX vek, Beograd, 2018. U ovoj studiji autorica navodi sedam mogućih oblika zaborava: automatsko zaboravljanje, odgođeno zaboravljanje, selektivno zaboravljanje, zaboravljanje koje kažnjava, defanzivno i sudioničko zaboravljanje radi zaštite počinitelja, konstruktivno zaboravljanje i terapijsko zaboravljanje, str.29-677.

⁷ G. Đerić, "Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja: jugoslovenski slučaj", u: T. Cipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1945: povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, str.88.

⁸ A, taj "branitelj iz 91. i nije ništa drugo nego ona figura ratnika-partizana, koji "sadrži u svojoj simboličkoj reprezentaciji ideju ustanika, ali, isto tako, u simboličkoj reprezentaciji on otjelotvoruje ideju komunističke revolucije, koja treba iz temelja izmijeniti tradicionalne kulturološke vrijednosti", S. Musabegović, "Mit o pobjedi kao mit o revoluciji", u: T. Cipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1945.povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, str.38. A, to što su neki u tom "branitelju iz 91." željeli vidjeti nešto drugo, povratak jedne stare figure ratnika – povratak ratnika-ustaše, kao što to u svojoj recenziji želi sugerirati J. Pavičić, samo je još jedna potvrda pogrešnog ideološkog čitanja/pristupa ovome romanu.

⁹ No, umjesto ovih paušalnih objekcija bilo bi puno produktivnije kad bi svi ti kritičari hrvatske sadašnjosti pokušali potražiti neke suvislije odgovore na sva te hrvatske dileme, a ne samo hladno konstatirati da stvari ne idu u dobrom smjeru. Vjerojatno se u toj našoj nesretnoj prošlosti mogu pronći neka dovoljno suvisla objašnjenja za sve ovo što nam se trenutno događa. Konačno, zar ta posvemašnja konfuznost nije bila obilježje i društva u periodu između 1945. i 1990. godine? Nije moguće da je onda baš sve funkcioniralo u najboljem mogućem redu? Kada bismo bili cinični, onda bismo mogli primijetiti da nova vlast samo

nastavlja (lošu) praksu bivše vlasti, koristi njihove metode, koristi ista ona sredstva kojima se služila stara, komunistička vlast, od medija, pa sve do zlouporabe državnih institucija što je, u konačnici, dovelo do toga da su sve te institucije (sudovi, fakulteti...) izgubili svoju autonomiju. Stoga se uopće ne moramo čuditi što su u hrvatskoj povijesti dominantne one političke strategije koje se temelje na sustavnom promicanju "političke žaljenja". Naime, svako prakticiranje takvih političkih strategija, zapravo, znači da se unaprijed odustaje od prakticiranja bilo kakve ideje politike koja bi u svom programu inzistirala na reformama, radikalnim promjenama postojećih praksi, strategija, nepodnošljivih odnosa u društvu... U nekim našim ranijim tekstovima zaključili smo da se tim "politikama žaljenja" "vjerojatno i kriju neki od odgovora na ključna pitanja hrvatske politike: zašto se ona, unatoč svojoj pretjeranoj fascinaciji već samom idejom vlastite države, odmah poslije uspostave te države, kako 1941., tako i 1991. godine, svim sredstvima okreće protiv te ideje, tog opsesivnog objekta žudnje, dovodi je u pitanje, osporava njene temelje, grozničavo joj pronalazi sva moguća i nemoguća "slaba" mjesta? Zašto ta politika nepotrebno 'uživa' u prakticiranju privatnog njegovanja statusa žrtve (ali i iracionalnog, neargumentiranog nadmetanja za taj "sveti" status), odnosno zašto se ta politika svodi na juridifikaciju javnog života? A sve te 'političke' aktivnosti, u konačnici, nisu ništa drugo nego klasična demonstracija, *par excellence*, apolitičnih aktivnosti" koje su trajna konstanta svih hrvatskih političkih strategija, u: Z. Kramarić, *Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike*, Meandar, Zagreb, 2014., str. 141.

¹⁰ O tome više u našoj studiji, "Strossmayer vs. makedonski identitet", u: *Kultura i trauma. Pismo bugarskom prijatelju*, Meandar, Zagreb, 2020., str.59-62., u kojoj smo, između ostaloga, uvažavajući stavove francuskog filozofa J. Derrida, pokazali koliko je bilo važno što je Hrvatska u prosincu 1990. godine donijela novi Ustav!

¹¹ C. Skribner, *Requiem for Communism*, The MIT Press, Cambridge, 2003., str.73.

¹² Upravo zbog ovakvih nerealnih razmišljanja moramo reći da retrogradne i zločinačke političke prakse nikada ne mogu biti na "pravoj strani historije". Ništa se ne bi bitnije promijenilo da je Lenjin kojim slučajem umro ili bio ubijen prije Oktobarske revolucije, recimo da je netko odlučio da bi bilo korisno uništiti onaj vlak/vagon kojim se ovaj "zakašnjeli" revolucionar u rano proljeće 1917. godine vratio iz Švicarske u Rusiju. (Manje je poznato da su njemačke službe organizirale to "slavno putovanje", koje je trebalo uvesti Lenjina u tadašnje, revolucionarne procese u postcarskoj Rusiji. Naime. Romanovi su neposredno poslije Februarske revolucije te godine abdicirali. Vlast se kotrljala ulicama Sankt Peterburga. Trebalo se samo u pravo vrijeme sagnuti i zgrabiti je. Ono što je dodatno zanimljivo - revolucija je počela a njeni glavni akteri, Lenjin, Trocki, Buharin nisu bili u zemlji). Hitleru ni atomska bomba ne bi pomogla. Konačno, Drugi svjetski rat na Pacifiku bio je riješen i prije 6. kolovoza 1945. godine, prije Hirošime! Taj strašni događaj, odluka da se na jedan japanski grad baci atomska bomba, trebao je dodatno uvjeriti japansku javnost da je svaki daljnji otpor, nastavak ratovanja uzaludan i besmislen. Mi danas možemo samo spekulirati o broju žrtava, na obje strane, da bomba toga dana nije bačena i da su Japanci nastavili s ratnim aktivnostima. Tko zna, možda bi broj žrtava, u tom slučaju, bio i mnogo veći od broja ubijenih u Hirošimi toga dana. Nismo skloni nikakvim igrama s brojkama, pogoto onih mrtvih ali možemo imati razumijevanje za način mišljenja vojnih stratega koji inače baš i ne drže nešto previše do živih. Riječ je o takvim ljudskim karakteristikama kojima su jedino pobjede bitne! Njih cijena tih pobjeda previše ne uznemirava.

¹³ B. Buden, *Zona prelaska. O kraju postkomunizma*, Fabrika knjiga, Beograd, 2012, str.203. Doduše, pravo je pitanje, zapravo, zašto je postkomunizam toliko fasciniran prošlošću? Naime, "očekivalo se da se svet oslobođen komunističke iluzije punom snagom okrene ka izgradnji budućnosti. Zašto se osvrtni za prošlim i propalim umesto u slobodi graditi novo? I to kada više nema prepreka, nikakve partijske diktature, birokratskog aparata, nikakvog Stazija ili KGB-a, dogmi planske ekonomije, a pre svega totalitarne ideologije paralizovane istorijskim determinizmom, koja je konfiskovala pogled u budućnost. Kuda bi to da krenu ljudi koji se stalno osvrću za svojom prošlošću"? Ibid., str.179. Pa, mislimo da nije teško odgovoriti na ovo pitanje. Naime, razlozi su i više nego jednostavni: okrećemo se prošlosti, jer ta prošlost nije na

pravi način prerađena! Sve one "bijele mrlje" (A. Michnik) prošlosti elegantno su bile potisnute pod tepih. Budući da nisu bile na adekvatan način prerađene one su se jednostavno morale vratiti. Povijest nam je, zapravo, ponudila novu priliku da ispravimo ranije pogreške. No, to još uvijek ne znači da ćemo u tom novom pokušaju i uspijeti! To se, možda, najbolje očituje u pokušaju revitalizacije narodne i religijske tradicije. Nema nikakve dvojbe da je komunizam bio neprijateljski raspoložen prema tim tradicijama. Ali, revitalizaciju tih tradicija nije moguće svesti na puki mehanički postupak. Konačno, moramo biti svjesni da te tradicije nisu po definiciji imale emancipacijski karakter. Više o tome, A. Michnik. *U ime slobode*, Pešćanik, 3. prosinca 2009.

¹⁴ Z. Kramarić, *(Dis)kontinuiteti ili ponavljanje povijesti*, Meandar, Zagreb, 2023., P. Brebanović, *Avangarda krležijana. Pismo ne o avangardi*, Naklada Jesenski i Turk&Arkzin, Zagreb, 2016.

¹⁵ Prema mišljenju srpske sociologinje Vesne Pešić "samo je Srbija na čelu s Miloševićem i nedoraslom elitom (na jednom mjestu u tekstu tu elitu imenuje "pastoralnom", a takvu retrogradnu/pastoralnu elitu predvode književnici, D. Čosić i M. Bečković – op. Z.K.) krenula u suprotnome pravcu; u ekstremni nacionalističku mobilizaciju, u ratove sa susjedima i strašne zločine na ruševinama Jugoslavije. Sam Vučić je priznao da nije shvatio pad Berlinskog zida, ali od jednog mladog radikala to je i bilo za očekivati". V. Pešić, *Hoće-neće prihvatiti Predlog - pitanje je sad*, Pešćanik, 23. veljače 2023.

¹⁶ Vlatka Kalafatić, *Hrvatsko ratno pismo, kultura i nacija*, disertacija, <https://um.nsk.hr/um:nzn:hr:236:609787>; repozitorij Doktorske škole Sveučilišta J. J. Strossmayer u Osijeku

¹⁷ Ivan Očak, *Jugoslavenski oktobarci: likovi i sudbine*, Školska knjiga, Zagreb, 1979. O frakcijskim borbama vidjeti S. Gužvica, *Prije Tita., Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936.-1940.* Srednja Europa, Zagreb, 2020.

¹⁸ Vidjeli smo koliko je JBT (o)lako zatajio svoju drugu suprugu Lauru Bauer. O tome više u našem prikazu knjige Marie-Janine Čalić, *Tito – Vječni partizan*, Fraktura, 2022. Vidjeti naš prikaz, "U zlu nema ničega dobrog", *Glas Slavonije*, 7. siječnja 2023., jer ako se može zatajiti supruga, što se onda ne bi zatajili i partijski drugovi. JBT vrlo je rano upoznao što znači totalitarna logika surovog partijskog stroja, koji melje sve što mu stane na put. A, o količini straha koji je pratio sve te procese možemo samo spekulirati. Ne bismo mu bili u koži!

¹⁹ O tim "rezultatima" više u knjizi M. Czerwinskog, *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi, (1945-2015)*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2018.

²⁰ Doduše, 2007. godine Ivo i Tena Štivilčić adaptirali su ovaj Krležin tekst, koji je premijerno izveden na Brijunima u produkciji kazališta 'Ulysses' pod vodstvom Rade Šerbedžije i njegove supruge Lenke Udovički koja je ujedno i redateljica predstave. Mogli bismo biti cinični i reći da je ova adaptacija puno bolja od predloška, jer teško možemo zamisliti da je 1948. godine, kada je napisan ovaj tekst, Krleža pomišljao da će jednoga dana doći do raspada te zajednice iako je iz njegovog teksta i više nego jasno da je i ono prvo ujediničenje južnoslavenskih naroda moralno upitno i da u mnogim svojim pojedinostima nije bilo korektno.

²¹ Slavko Kvaternik dobio je svoje mjesto u hrvatskoj povijesti samo zato što je 10. travnja 1941. godine proglasio uspostavu Nezavisne Države Hrvatske. Kao vojnik Austro-Ugarske imperije sudjelovao je u Prvom svjetskom ratu. Uspostavom Kraljevine SHS, 1. prosinca 1918. godine je umirovljen. Početkom Drugog svjetskog rata, u zrelih godinama, rođen je 1878. godine, iznova će se vojno aktivirati. Bio je jedan od sudionika "novembarske pijane noći" 1918. godine u Zagrebu i upravo je njegovo prisustvo tom događaju, njegova zdravica srpskim staleškim kolegama, izazvalo burnu Krležinu reakciju. Naime, Krleža nije mogao prihvatiti činjenicu da osoba koja je, navodno, tijekom okupacije Srbije, prekršila Ženevsku konvenciju o ratovanju, sada, na kraju rata, slavi dolazak srpske vojske u Zagreb! Krleža nije mogao prihvatiti da S. Kvaternik kao 'crno-žuta kreatura' i 'šef generalštaba Guvermana 1916' nazdravlja 'oficirima one iste

Srbije u kojoj je još jučer vješao ljude! Tridesetak godina poslije jedna druga vlast, ispraviti će tu historijsku grešku, i u ime jedne druge ideologije, bez nekih većih moralnih dilema objesiti će i Slavka Kvaternika!

²² U nekim našim ranijim tekstovima problematizirali smo tu vječnu hrvatsku političku kvadraturu kruga - odnos između "gospodara" i "roba"!

²³ U Andrićevoj metafori mosta kritika vidi isključivo pozitivne konotacije. Ali, jednako tako, uz most se mogu vezati i neke druge asocijacije, pa tako mostovi mogu biti i granice koje dijele. Tako most na rijeci Ibar dijeli srpsku od albanske Mitrovice, a most na Neretvi u Mostaru dijeli kršćanski dio grada od muslimanskog dijela grada. U nekim vremenima nije nimalo jednostavno prelaziti takve mostove. Ako se žele prijeći takvi mostovi, onda ti prijelazi uopće nisu stvar turističke rutine, lagane posljednevne rekreacije.... Isti most u nekim vremenima može biti u funkciji spajanja dva različita, suprotstavljena svijeta, ali u nekim, pak, drugim, on može biti i čvrsta granica, koju nije moguće prijeći samo tako! Doduše, u Andrićevom imaginariju mostovi su prije svega estetske činjenice, artefakti vrijedni našega divljenja.

²⁴ A, ako im je ova asocijacija na K. Hamsuna prejaka, onda ih upućujemo i na tekstove jednog slovenskog književnika, Prežihla Voranca, koji je, *by the way*, bio Titov protukandidat prilikom izbora za funkciju generalnog sekretara KPJ, koji se u svojim literarnim tekstovima na gotovo istovjetan način, kao i Hamsun, odnosi prema slovenskoj "zemlji". No, u ovoj intimizaciji autorice/naratorice sa "zemljom" mi vidimo i jedan novi način definiranja prostora i odnosa unutar te kategorije u novijoj hrvatskoj književnosti. Tako poljska kroatistica M. Duras smatra da se radi o jednom novom projektu regionalizma, koji više nije "regresivni lokalizam" utemeljen na zatvorenosti, svezi s korijenima i zemljom koji asocira na zakašnjelost i provincijalizam. Novi regionalizam nudi razumijevanje regije kao palimpsesta te kao stvarnost koja se stalno konstruira i ponire u nju u potrazi za do sada skrivenim smislom. "U potrazi za novim identitetom: naracije o hrvatskom identitetu u devedesetim godinama dvadesetoga stoljeća", *Kroatologija 1* (2010)2: 57-66. Ovo razmišljanje samo je razrada teze da "svaka epoha stvara svoju vlastitu kartu granica i svoju zemljopisnu imaginaciju" (Z. Chojnowski), a sve to, i vlastita karta granice, i vlastita zemljopisna imaginacija, ne samo što su vidljive u ovome romanu, već i sudjeluju u njegovom konstituiranju. .

²⁵ Ni nova hrvatska vlast uspostavljena 1990. godine nije uspjela pronaći adekvatnu formulu kojom bi se bivšim stanovnicima Zrina, "nevinim žrtvama", nadoknadila učinjena šteta: "nevinna žrtva osuđena je na pasivno trpljenje, koje je samim tim nelegitimno, pa je već u pojmu nagoveštena pretenzija na odštetu" (T. Kuljić 2002), koja se u romanu ovjerava sudskom dokumentacijom, koju podastire žrtva. Samim time što traži naknadu za oduzetu/otetu zemlju, šumu..., žrtva sebe banalizira s obzirom nas to kako danas "status osvedočene žrtve obezbeđuje naročitu vrstu društvenopriznatog identiteta"(isto). Doduše, slažemo se s onim mišljenjima koje smatraju da u ovome romanu nije došlo do banaliziranja žrtve, jer kada Katarina, pripovjedačica i njena sestra Julijana, prepoznaju trenutak, uspostava nove, hrvatske vlasti, kada bi njihova žrtva mogla (morala?) biti prepoznata kao dio društvenopriznatog identiteta, pripovjedačica ne inzistira na antagonističkom već na agonističkom pamćenju! T. Kuljić, "Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX. veka", *Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji*, Beograd, 2002., str.428-429.

²⁶ Moderna makedonska književnost i započinje upravo tom temom, temom poslijeratnog makedonskog sela, neuspjelom kolektivizacijom, pauperizacijom i lumpenproleterizacijom makedonskog sela. Vidjeti, S. Janevski, *Selo iza sedam jasenova* (1952). Treba reći da S. Janevski nije bio zadovoljan ovim romanom, pa će desetak godina poslije napisati drugu verziju pod naslovom *Stabla*. U toj drugoj verziji revidirao će čitav niz svojih ideoloških stavova, koji su kontaminirali prvu verziju. Doduše, u međuvremenu, i Partija je odustala od svojih prvotnih, tvrdih staljinističkih stajališta vezanih uz seljaštvo, zemlju, što je otvorilo mogućnost da i pisci promijene svoje poetike. Još jednom smo se mogli uvjeriti kako se iza svake teorije/prakse pripovijedanja krije određena političko-ideološka strategija!

²⁷ M. Krleža, "Hiljadudevetstošezdesete. Fragmenti dnevnika", izabrao i priredio Vlaho Bogišić, Bodoni, Zagreb, 2022. U *Oporuci* koju je pisac napisao 14. lipnja 1965., jasno je izražena želja da se ti njegovi

neobjavljeni rukopisi, koje ostavlja u punom neredu, u kaotičnoj zbrci, jednostavno spale, "što bi mom dubokom uvjerenju bilo najmudrije..."!

²⁸ H. Dubil, *Niko nije oslobođen istorije*, Fabrika knjiga, Beograd, 2002., str. 58. O tome da je "nulta točka" u historijskom procesu vrlo problematična misli i poljski kroatist M. Czerwinski, jer "nije (...) moguće razumjeti povijest bez sadašnjosti. Time dolazi do izražaja mehanizam koji je Hans Georg Gadamer nazvao sintezom ili stapanjem horizonata. Boris Uspenski pokušavao je riješiti pitanje načina na koji neki novum, koji automatski postaje zadnja karika u narativnom nizu, tzv. finale, utječe na interpretaciju starih događaja. (...) To znači da se prošlost razlikuje od naracije o prošlosti (priče) jednim fundamentalnim mehanizmom: dok *res gestae* teče od početka do kraja, od nekad do danas, *historia rerum gestarum* ide u drugom smjeru – od kraja prema početku. Paradoks je u tome da se interpretacija povijesti, npr. razdoblje komunističke Jugoslavije, ne ostvaruje više bez interpretacije njezinog raspada, što mijenja opću predodžbu o toj državi. Drugim riječima, interpretacija kraja nameće shvaćanje onoga što je bilo ranije", isto., str. 223. I, naravno, jedna takva interpretacija koja polazi od kraja može nesvjesno ignorirati i sve one dobre stvari koje se mogu vezati uz život socijalističke Jugoslavije.

²⁹ Tako Nataša Bobičić u svojoj recenziji ovoga romana, "Iz imaginarija revizionizma" Booksa. <https://booksa.hr/kritike/iz-imaginarija-revizionizma>, vidi, ni manje ni više, nego imaginarij revizionizma. A, upravo roman *Nadohvat* predstavlja paradigmatičan primjer kako i "kućne slike", privatna sjećanja žrtvi, ne moraju nužno biti revizionistička, već da se radi o sjećanjima koja samo popunjavaju "prazna mjesta" službene historiografije: "Sliku svijeta, skoro cijelu, ispunjavao je rat. Ali, bile su dvije. 'kućna slika', i slika 'školska', njihova. U njemu su rasle i popunjavale se svakodnevno, obje nemilosrdno jednostavne, i jedna drugu potirale. Kućna slika bila je intimno njegova, njihovu je mrzio (u ovome romanu taj "detalj" ne postoji- op. Z.K.). Ne samo što je poništavala smisao i gorku ljepotu kućne, nego je i oduzimala pravo na tugu, na grobove. Na kućnoj slici (zbirka prizora propasti!) ovo lice sa fotografije bilo je pravedni mučenik, na njihovoj pripadalo je silama zla. Ni na jednoj ni na drugoj osim za naše i njihove nije bilo mjesta za bilo što treće, drukčije, za pojedinačno. (...) tada se već u njemu začelo najteže pitanje ovoga svijeta, to zna onaj koji bilježi: čovjekovo zlo je historija, njezino prvo ime je rat, drugo narod; kako u njoj sačuvati dušu", citirano prema Lovrenović, I., *Liber Memorabilium*, Durieux, Zagreb, 1994. To znači da su u pravu oni koji tvrde da je moguće povući paralelu između sjećanja i svjedočenja, odnosno da je svako sjećanje svojevrsno svjedočenje: " Mi upadamo u klišeje dobra i zla, skloni smo osuđivati jer se ne možemo usredotočiti na trenutak istinskog straha i samog svjedočenja. Mi ne želimo doista pogledati taj skandal i horror. Umjesto toga, mi nastojimo biti "politički korektni". Ali biti i "politički korektan" znači odbiti svjedočiti o čudovišnim dvosmislenostima suvremene povijesti za čije nam vlastite obmane o političkoj korektnosti danas ne jamči nikakva vlastita pravednost, citirano prema Felman, S., " Felman's Response Concerning her Recent Essay 'Paul de Man's Silence', *Critical Inquiry* 16, str. 690

³⁰ Jedino otac pripovjedačice ima nešto širi uvid u tadašnja političko-vojna zbivanja u društvu. I ono što je nadasve zanimljivo – on ne pokazuje nikakvo pretjerano oduševljenje što je uspostavljena nova, hrvatska vlast. Dapače, s velikom zabrinutošću prati sve one vijesti koje iz (dalekog) svijeta dolaze do sela i koja unose dodatni nemir među njegove žitelje.

³¹ J. Pavičić, isto. Ne treba posebice dokazivati da ova vrsta primjedbi - nepostojanje polifoničnosti - ne samo nekorektna, već i s teorijskog stanovišta netočna. Dovoljan je već površni uvid u tekstove ruskog književnog teoretičara M. M. Bahtina, pa da se uvjerimo da je struktura romana *Nadohvat* itekako polifonična! A, o ulozi "nepouzdanog pripovjedača" kao standardnom naratološkom postupku u novopovijesnom romanu upućujemo na knjigu C. Milanje, *Hrvatski roman 1945-1990: Nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prase*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb., 1996, u kojoj , između ostaloga, stoji: "Niti historiziranje romaneskne fikcije, niti fikcionaliziranje historiografije ne mogu se toga (nepouzdanog pripovjedača – op. Z.K.) osloboditi" (str.108). No, to ne znači da "nepouzdanu pripovjedača", pa makar on bio i djevojčica od dvanaest godina ne može biti kritičan prema određenim društvenim

pojavama. Kritičan se može biti i bez nekog većeg životnog iskustva i razumijevanja svijeta oko sebe.

³² Zanimljivo da I. Cingel za razliku od J. Pavičića, baš kao i mi, misli da je hrvatska ljevica a ne desnica trideset godina čekala jedan ovakav roman. Naime, on u tom povijesnom romanu, između ostaloga, prepoznaje i želju koju možemo naći u tekstovima mađarskog filozofa G. Lukácsa da se "sugestivno dočara koji su društveni i ljudski motivi tjerali te ljude da baš tako misle, osjećaju i djeluju, kao što su to u historijskoj stvarnosti zaista činili". I, doista, u tom romanu moguće je pronaći čitav niz dokaza o izrazitim klasnim razlikama u ondašnjem ndh-društvu, o nepodudaranju mišljenja između seoskog stanovništva i ustaških vlasti... U ovome romanu nema niti jedne lijepe riječi o toj vlasti! Više, I. Cingel, "Ovo nije književna kritika". URL.: <https://forum.tm/vijesti/ovo-nije-književna-kritika-7447>

³³ Z. Kramarić, "Nadohvat se čita i pamti", *Glas Slavonije*.

³⁴ M. Czerwinski, isto, str.118. I mi smo skloni da se povijest 20. stoljeća promatra isključivo iz pozicije "žrtve". Jer, ako prihvatimo logiku "naših" i "njihovih" žrtvi, onda nikada nećemo izaći iz začaranog kruga mržnje! Nije moguće imati jedan odnos prema žrtvama Jasenovca, a posvema drugi prema žrtvama Bleiburga. Isto tako, nije moguće iz hrvatske perspektive ignorirati žrtve Golog otoka, jer kao one nisu dovoljno "naše", a istovremeno tražiti da se respektira tragična sudbina hrvatskih političkih zatvorenika!

³⁵ R. Teitel, "Transitional Justice as Liberal Narrative", u: A. Sajo (ur.), *Out of and Into Authoritarian Law*, The Hauge, 2003., str.11.

³⁶ J. Pavičić, isto.

³⁷ N. Dimitrijević, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Edicija REČ, Beograd, 2007., str. 244-245.

³⁸ Mi ne vidimo nikakve opravdane razloge da se svako očitovanje nacionalizma doživljava kao nešto "loše" samo po sebi, odnosno zašto bi bila nepristojna nečija zabrinutost za "opstanak" nacije kojoj zahvaljujući nekoj čudnoj konstrukciji/izmišljanja tradicija i sami pripadamo (konačno, i jednom B. Brechtu uopće nije bilo strano takvo "nepristojno" ponašanje, jer ako mojem domu/domovini prijeti strana vojska, onda "biti nacionalist" postaje opravdana i logična reakcija na tu vanjsku prijetnju), tim više ako svojim djelovanjem ni na koji način ne dovodimo u pitanje postojanje svih onih "drugih", svih onih koji su različiti od mene/nas. Na taj su način reagirali mnogi pojedinci koji su se prije tih ratnih prijetnji glede nacionalne pripadnosti odnosili krajnje indiferentno. Upravo zbog vojnih akcija jugoslavenske armije u ljeto 1991. godine poznati svjetski filozof S. Žižek postat će "ljuti" slovenski nacionalist, a prije toga je tvrdio da uopće i nije Slovenac. To će reći da jugoslavensko društvo do tih vremena i nije bilo izrazito nacionalno strukturirano društvo, jer je u takvim društvima "iskaz" nacionalnog identiteta verovatno jedini iskaz kojim se ostvaruje opšta hipoteza teorije ideologije, prema kojoj postoji strukturalno nužan odnos između situacije iskazivanja i iskaza. U situaciji "Slovenke", "Slovenca" mogu da kažem: "Ja sam Slovenac, Slovenka". Izricanje ovog iskaza moguće je samo u ovoj situaciji; a kad jesam u toj situaciji, onda taj iskaz moram iskazati. Ali, uz važnu rezervu: identitetski iskaz mogu da iskažem samo ako mi identitetska zajednica PRIZNAJE pravo da ga iskažem. Dakle, ako mi oni koji svako za sebe mogu da kažu "Ja sam P" dopustite da to isto kažem i ja". Usp. Močnik, R., *Teorija. Ideologija. Nacija. Institucija*, Centar za savremenu umetnost&Škola za istoriju i teoriju umetnosti, Beograd, 2003., str.101-102., i tezu Anthony D. Smith, koji smatra da nacija i nacionalizam ostaju jedina realistična osnova slobodnog društva u suvremenom svijetu, više u: *In Defence of the Nation, Utvare nacije*, Beogradski krug, br.3-4/1996. br.1-2/1997., str. 88-97. Nevjerovatno je kako u našoj političkoj i akademskoj javnosti tekstovi židovskih filozofa, sociologa apsolutno ništa ne znače. Tako je i knjiga Yoram Hazonyja, *Vrlina nacionalizma*, Školska knjiga, Zagreb., 2021., prošla posvema nezapaženo. Naime, ovaj autor smatra da nacionalizam ne predstavlja nikakvu prijetnju ljudskoj slobodi, već da on može poslužiti kao bedem protiv tehnokratske oholosti i imperijalističog dizajna (Reihan Salam). Sličnu sudbinu doživjela je i knjiga Y. Tamir, *Liberal Nationalism*, Princeton UP, 1993.

³⁹ U svojoj interpretaciji romana *Doba mjedi*, S. Šnajdera, Senka Savić komentirala je upravo ovaj ritual: "Pratimo li hronološki smenu mjedenih kumira, a Šnajder upravo to postiže u romanu, uočićemo da sliku Kralja zamenjuje Hitlerova, kao što će posle Hitlerove biti postavljena slika komunističkog vođe. "Maršal se sada, s pozlaćenim epoletama i svojim psom, pokazuje mnoštvu što klikće" (Šnajder 2018: 276), piše Šnajder i dalje, u trećem delu romana koji nosi naslov "Revolucija u doba mjedi" ukazuje na manifestaciju ekstremno drukčije ideologije, racionalističko-prosvjetiteljske, ali i njena u biti nepromenjena osnovna sredstva koja omogućavaju vladavinu (...)", S. Savić, 2021., str.82....

⁴⁰ J. Alexander tako jasno ističe da trauma "nije rezultat proživljene boli grupe, već je rezultat akutnog nemira i nelagode koja ulazi u srž naših kolektivnih identiteta." Zbog toga ovaj autor kulturnu traumu određuje kao traumu koja se pojavljuje onda kada članovi grupe osjećaju da su proživjeli strašan događaj koji ostavlja neizbrisive tragove na njihovoj grupnoj svijesti. Takvo iskustvo zauvijek obilježava njihova sjećanja te mijenja njihovu budućnost. Više, J. Alexander, R., Eyerman, B., Giesen, N., Smelser, P. Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, 2004. Na sličnom tragu razmišlja i Cathy Caruth, koja smatra da je ".trauma objava glasa Drugoga kroz ranu. Trauma jednoga subjekta usko je povezana s traumom drugog, pri čemu postoji mogućnost objave tuđe rane. U traumai su isprepletene priče o životu i smrti jer je priča o traumatičnome događaju zapravo priča o izbjegavanju smrti i preživljavanju nakon toga. Tako nam trauma, istovremeno kao efekt destrukcije i zagonetka preživljavanja, postavlja pitanje: što to znači opstati, što znači postati svjesnim života, odnosno smrti". C. Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*, Cornell University, John Hopkins University Press, Baltimore, 1996.

⁴¹ U ovome romanu radi se o svojevrsnom "moralnom sjećanju", koje se temelji na tri principa: a) suočavanju s prošlošću; b) dužnosti pamćenja; c) pamćenju iz perspektive žrtve. Više o tome, Lea David, *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*, Cambridge UP, 2020.

⁴² O važnosti "bakinih priča" u formiranju našeg odnosa prema prošlosti najbolje svjedoči mišljenje ruskog povjesničara Aleksandra Filipova, koji smatra da odnos "društva prema prošlosti zapravo ne formira samo historijska znanost. Teško je ocijeniti u procentima što tu unosi historija – a što "bakine priče".

⁴³ Usp. N. Kopasov, "Istorijska politika za vreme Putina", u. *Druga Rusija*, ur. M. Subotić, XX. vek, Beograd, 2015., str.125-153.

⁴⁴ I inzistiranje na popunjavanju tih "praznih mjesta" nikako se ne može podvesti pod bilo kakvu revizionističku strategiju. O tome više, Z. Kramarić, *(Dis)kontinuiteti ili ponavljanje povijesti*, Meandar, Zagreb, 2023.

⁴⁵ Tih "lijepih sjećanja" puna je povijest socijalističke Jugoslavije, pa se onda tako obračuni s "klasnim" i inim neprijateljem, otvaranje logora, tumači kao "povijesna neminovnost", koju nije bilo moguće izbjeći! I kada najviši državni i partijski funkcioneri na partijskom kongresu informiraju javnost da je poslije rata pobijeno preko pola milijuna ljudi, onda bi nas taj podatak, u najmanju ruku, trebao zabrinuti i prisiliti da se postavi jedno logično pitanje: zašto je to morala biti "historijska nužnost"?! Stoga T. Kuljić nije u pravu kada promjenu slike historije doživljava isključivo kao antikomunističku, odnosno revizionističku gestu.

⁴⁶ A, dokumenti koje su sastavni dio ovoga romana samo dodatno pokazuju da sva ta nedjela nisu bili nikakvi privatni incidenti neodgovornih pojedinaca, već da je službena politika stajala iza jedne takve zločinačke prakse.

⁴⁷ A. Gutman & D. Thompson, "The Moral Foundations of Truth Commissions", u: R. Rothberg & D. Thompson (ur.), *Truth v. Justice. The Morality of Truth Commissions*, Princeton, 2000., str.33

⁴⁸ O nekim od razlika između hrvatskog i srpskog imaginarija vrlo je instruktivno pisao M. Czerwinski

u knjizi, *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2018. Doduše, to još uvijek ne znači da se ratna stvarnost posvema podudarala sa slikom rata kako je ona prikazana u prozi M. Krležę!

⁴⁹ O tom kmetskom/kolonijalnom karakteru našega čovjeka trebalo bi napisati jednu studiju, jer upravo taj tip karaktera predstavlja nepromjenjivi dio našeg "nacionalnog identiteta"! I tu konstantu nikako ne bi trebali ignorirati. Ona zasluęuje ozbiljnu analizu! Ako je u nekim prošlim vremenima takva pomirljiva, kmetska reakcija našega čovjeka i mogla biti donekle razumljiva, jer su u tim vremenima političke prilike bile krajnje nepovoljne, nikako ne možemo prihvatiti da se i u bitno promjenjenim političko-ekonomskim okolnostima ponašamo na isti, kmetski način!

⁵⁰ "Artikulirati prošlost na historijski način ne znači spoznati 'što se uistinu dogodilo', kako to zahtijeva Ranke. To prije znači da bi trebalo ovladati sjećanjima onakvim kakva se pojave u trenutku opasnosti", W. Benjamin, "Thesis on the Philosophy of History", u.W. Benjamin, *Illuminations*, New York, 1988., str. 255.

⁵¹ Z. Kramarić, "Dobar Nijemac". Matica hrvatska. URL:<https://www.matica.hr/vijenac/592/dobarnijemac-26159/> Čak ni činjenica da je taj "dobri Nijemac" u ratu bio jedno vrijeme pripadnikom SS-vojnih formacija, ni na koji način, ne utječe na ovu atribuciju: on je i dalje "dobar", "mali čovjek", nevina žrtva "velike povijesti"... I taj stav bio bi prihvatljiv kada bi dopuštao da je i pripadnicima nekih drugih nacija izbor također bio sužen i da su često, ne svojom slobodnom voljom, birali ona lošija rješenja. Nažalost, unutar političko-literarnog imaginarija S. Šnajdera ne postoji mogućnost da neki ustaša bude "dobar Hrvat". To mjesto rezervirano je isključivo za pripadnike partizanskog pokreta. Taj stereotip pokušao je dekonstruirati S. Čuić u romanu *Orden*, a prije njega, početkom 70-godina i Ivo Stivčić, kao scenarist dramske serije "Kuda idu divlje svinje", u režiji Ivana Hetricha. Naime, u jednoj od epizoda te tv-serije pojavljuje se i hrvatski legionar, koji se upravo vratio iz Sovjetskog Saveza (sudjelovao je, između ostaloga, i u bitci za Staljingrad), na kraći odmor. No, on taj odmor koristi tako što traži pouzdanu vezu koja bi mu omogućila odlazak u "šumu", među partizane. Nažalost, u tome, spletom nesretnih okolnosti, nije uspio. Zanimljivo je da su i neke moje poljske kolege gotovo na istovjetan način interpretirale ovaj roman S. Šnajdera. U svojem najnovijem romanu *Andeo pomirenja*, Fraktura, 2023. Šnajder je pokušao ispraviti neke od svojih rigidnih stavova iz romana *Doba mjedi*, pa se tako u ovome romanu susrećemo s opisima koji se kritički odnose spram nekih postupaka komunističke vlasti neposredno poslije 1945. godine. Naime, Šnajder konačno priznaje da jugoslavenska komunistička partija, njen vrh, nije bio imun od "loših rješenja", da sva ona "lijeva skretanja" nisu nikakva izmišljotina neprijateljske emigracije, već da su ta skretanja jedno duęee vrijeme predstavljala jedan od najčešćih *modus operandi* komunističke vlasti poslije završetka ratnih operacija. Moguće je očekivati da će se u nekom od svojih sljedećih romana Šnajder konačno upustiti u avanturu definitivne dekonstrukcije "jugoslavenskog Fausta"! A, jedna od najvažnijih sastavnica "jugoslavenskog Fausta" je svakako "partizanstvo". I to "partizanstvo" nije moguće jednoznačno definirati. Naime, istarsko i dalmatinsko "partizanstvo" nema nikakve veze s lićkim ili bosanskim partizanstvom. Istarski partizani nikada nisu koketirali s nekom drugom (četničkom/ravnogorskom) ideologijom kao što su to npr. činili partizani u Lici, odnosno u Bosni. "Deobe" nisu bile problem partizanima u Dalmaciji za razliku od partizana u Srbiji. Konačno, nije nimalo slučajno što je poznata povjesničarka Marie-Janine Calic uprao ideju "partizanstva" označila kao središnju odrednicu Brozova života. Prema njenom mišljenju ta ideja se očituje u stalnom nemiru, bijegu od svakidašnje rutine, nemogućnosti da se ostvari (malo)građanski ideal obiteljskog života, kao i drugih "proturjeća Brozove lićnosti, proturjeća između njegove beskrupuloznosti i vizije humanog društva, između njegovog staljinizma i antistaljinizma, između emancipacijske vanjske politike i blagog, u nekim razdobljima manje blagog, a neposredno nakon rata surovog autoritarizma u zemlji (...)" Prema Marie-Janine Calic, JBT je trajno razdiran između "obveze" da bude borac za mir i ugledan svjetski državnik (...) te boljševički revolucionar koji je u ime komunističke utopije i daleke budućnosti ponekad bio spreman na uskraćivanje sadašnjosti (...), koji je bio "sposoban činiti i dobro i zlo, jer je, prije svega, bio čovjek". No, treba reći

da se, ni u kojem slučaju, ne možemo složiti s jednim ovakvim nemuštim i relativizirajućim pristupom ozbiljnom problemu. Jer, ako bismo prihvatili jednu ovakvu argumentaciju, onda bismo sukladno s njezinom relativizirajućom logikom mogli opravdati ponašanje bilo koje povijesne ličnosti, i Hitlera, i Staljina, i Idi Amina, i Aleksandra Velikog, i Sukarna, i Putina... Svi su oni, u konačnici, samo ljudi, sposobni činiti i dobre i loše stvari u životu.

⁵² Ovdje, prije svega, mislimo na roman J. Kanona *Dobri Nijemac*, roman koji je svjetsku slavu stekao tek onda kada ga je slavni Steven Soderbergh odlučio ekranizirati. Nema nikakve dvojbe da je planetarnoj popularnosti filma, pored odličnog redatelja, pridonijela i sjajna glumačka ekipa - G. Clooney, C. Blanchet, T. Maguire... Doduše, lik "dobrog Nijemca" pojavljuje se i u romanu Irwin Shawa *Mladi lavovi*, koji je objavljen neposredno poslije završetka Drugog svjetskog rata, 1948. godine. Zanimljivo je da je i ovaj roman već 1958. godine bio ekraniziran. Film *Mladi lavovi* režirao je Edward Dmytryk, a u glavne uloge pripale su Marlon Brandu (igra "dobrog Nijemca", Diestla), Montgomery Cliftu i Dean Martinu.

⁵³ Srećom, naš pesimizam nije bio opravdan, jer se o ovome romanu i dalje u Hrvatskoj pišu vrlo ozbiljni tekstovi, pa čak i diplomske radnje. Vidjeti, David Čarapina, "Što je to prema Staljingradu?: Kultura pamćenja na Drugi svjetski rat u suvremenoj hrvatskoj književnosti", Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:223703>.

⁵⁴ Vlatka Kalafatić, "Hrvatsko ratno pismo, kultura i nacija", disertacija, <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:236:609787>; repozitorij Doktorske škole Sveučilišta J. J. Strossmayer u Osijeku

⁵⁵ Henry Steele Commager, "The Search for a Usable Past", *The Search for a Usable Past and Other Essays in Historiography*, Knopf, New York 1967., str. 3-27.

⁵⁶ O tome više, u. Dimitrijević, N., *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007., str. 278. U ovoj knjizi "tranziciona pravda" shvaća se kao skup institucija, moralnih, pravnih, političkih i socijalnih procesa, mjera i odluka koje se donose i sprovode u procesu demokratske tranzicije. Pored ove knjige o temi "tranzicione pravde" svakako bi trebalo konzultirati i knjigu R. Teitel, *Transitional Justice*, Oxford.